

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות
ע"ש חיים רוזנברג

כו

מיתוס, ריטואל ומיסטיקה

מחקרים
לכבוד פרופ' איתמר גרינולד

עורכים
גדעון בוהק, רון מהגולין, ישי רוזן-צבי

אוניברסיטת תל-אביב • תשע"ד

הוועדה לפרסומים מדעיים

חיים א' כהן (יו"ר)

רונית מרוז

שלמה בונימוביץ

יובל שחר

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	ספר ראשון
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	ספר שני
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	ספר שלישי
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	ספר רביעי
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	ספר חמישי
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ה-1988	ספר שישי
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	ספר שביעי
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	ספר שמיני
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	ספר תשיעי
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	ספר עשירי
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	ספר אחד-עשר
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	ספר שנים-עשר
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	ספר שלושה-עשר
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	ספר ארבעה-עשר
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	ספר חמישה-עשר
	ספר ששה-עשר -
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	שבעה-עשר
מדברים עברית, תשס"ג-2002	ספר שמונה-עשר
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	ספר תשעה-עשר
	ספר עשרים -
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות	עשרים-ואחד
חידושי זוהר - מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	ספר עשרים-ושניים
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	ספר עשרים-ושלושה
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	ספר עשרים-וארבעה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	ספר עשרים-ואחמישה

עריכת לשון והכנה לדפוס: אביבה פלדמן

מסת"ב: 7-05-7456-965-978

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל-אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל-אביב
נדפס בדפוס צדוק-קינן

תוכן העניינים

9	גדעון בוהק, רון מרגולין וישי רוזן־צבי הקדמה
15	גדעון בוהק פרופסור איתמר גרינולד: מהאפוקליפטיקה אל המיסטיקה, ממדעי היהדות אל מדעי הדתות
	המיתוס וגלגוליו
31	שרה קליין־ברסלבי פירוש הרלב"ג לדמות הנחש בסיפור גן העדן
73	ישראל קנוהל אוליכומי וארמילוס, גלגוליו של מיתוס חורי באפוקליפסה היהודית
85	דלית רום־שילוני "ארמי אבד אבי" – האמנם? על מחלוקת פנים־מקראית בשאלת מיתוס האב המשותף
137	רון מרגולין פניו השונים של המיתוס היהודי: מן המקרא ועד להפנמתו הרעיונית בחסידות
250	Moshe Idel Mircea Eliade: Androgyne, Totality, and Reintegration
	מיתוס והיסטוריה
253	אהוד קריניס גלות עם ישראל והיעדרות האמאם המשיח השיעי – היבטים השוואתיים (יהודה הלוי ומחברים שיעים־אמאמים מוקדמים)

307 מיכאל ב. מאך
**משקיעה לזריחה? לשינויי תפיסת המשיחיות היהודית
 בעת העתיקה**

361 ישי רוזן־צבי
הופעת הגוי בספרות חז"ל

מיתוס וריטואל

441 אדם אפטרמן
**"קשר תפילין הראה לעניו תמונת ה' לנגד עיניו":
 גלגולה של תמונה מדרשית בראשית הקבלה**

481 שמואל לואיס
מיתוס וחשיבה מדרשית: גסות הרוח וענווה

521 שרגא בר און
"גורל (המיוחס ל)הגר"א" – על שימושים מנטיים בתורה

מיתוס ומיסטיקה

585 רות קרא־איבנוב קניאל
לבעור מאהבה: מעשה נדב ואביהוא כריטואל ארוטי אוניו־מיסטי

655 גדעון בוהק
קטעים חדשים מספרות ההיכלות מגניזת קהיר

671 מנחם לורברבוים
מיסטיקה מיתית ומיסטיקה שכלית

710 **תקצירים באנגלית**

"גורל (המיוחס ל)הגר"א" – על שימושים מנטיים בתורה

שרגא בר און

פרופ' איתמר גרינולד הקדיש חלק ממחקריו למנטיקה היהודית והניח יסודות מתודולוגיים חשובים לעיסוק בתחום זה.¹ בשנים האחרונות התרחב ובוסס העיסוק במאגיה יהודית וזכה למחקרים יסודיים, ומחקרים אלה אתגרו את הנחות היסוד על אודות התחום שרווחו בדורות הקודמים.² עם זאת, העיסוק במנטיקה יהודית שרר עדיין בראשיתו ומצפה לבחינה יסודית של החומרים הרבים המצויים בספרות הקאנונית ובכתבי יד, שרק חלקם ראו אור ולעיתים באופן לא מדויק.³ לאור בחינה

* יסודו של המאמר בעבודת הדוקטור שלי שנעשתה באוניברסיטה העברית בהדרכתו של פרופ' משה הלברטל. אני מבקש להודות לו ולעורכי הקובץ פרופ' ישי רוזן ופרופ' רון מרגולין. תודה מיוחדת אני חב לפרופ' גדעון בוהק על הערותיו הביקורתיות ותרומתו הנדיבה בייעוץ בעל פה ובשיתוף בחומרים שחלקם עדיין לא ראה אור. תודה מקרב לב לגב' יעל אוקון, מנהלת המחלקה לכתבי יד באוניברסיטה העברית על הסיוע הרב שהגישה לי ועל השיתוף הפורה במחשבות על כתבי היד. תודה לגב' אלסיה בלושי שאפשרה לי לקרוא את עבודת הגמר שלה לפני פרסומה והרשתה לצטט ממנה במאמר. תודה לד"ר צבי מרק על הערותיו והפניותיו החשובות. תודות רבות לחברי בר בלניצקי, אלון תן עמי, שמואל הר ובייחוד ליקיר פז שקראו גרסאות מוקדמות של מאמר זה וסייעו לי באיסוף חומר, ברוח ובתרגום מיוונית ומגרמנית. תודות גם לעורכת הלשון אביבה פלדמן על עזרתה המסורה.

1 גרינולד תשל"א, הנ"ל תשמ"ז; הנ"ל תשנ"ד, הנ"ל תשנ"ו; הנ"ל 1980, עמ' 218-224.
2 בין הכולטים שבהם: אידל תש"ן; הנ"ל תשנ"ו; הנ"ל תשנ"ו 1; הנ"ל תשס"א; הררי תש"ע; שורץ תשנ"ט; הנ"ל תשס"ד; בוהק 2008; הנ"ל 2009; שפר 1997; שורץ מ' 1996; וולפסון 2001; ולטרי 1997.

3 כדוגמה לאוספים של ספרות ראשונית שראתה אור ראו: "ספר אורים ותומים"; "גורל אמת"; "רפואה וחיים מירושלם"; "ספר גורל קודש"; "נפלאות השם"; "ספר גורל העשיריות"; "ספר גורל האמת"; "גורלות על פי אישים"; "גורלות על פי עופות"; "פוקה עוריים"; "הגורלות (מיוחס לרס"ג)"; "הגורלות מאבומנצור הישמעלי"; "הגורלות (המיוחס לאחיתופל)"; "גורלות החדש"; "גורל יד יוסף"; "רבק מאח"; "ספר האח נפשנו"; "ספר זכר עשה"; "ספר ימלט נפשו"; "ספר לדרוש אלהים"; "ספר נפלאים מעשיך"; "ספר

זו, ראוי יהיה לערוך טיפולוגיה יסודית מחודשת של פרקטיקות יהודיות, לעמוד על מקורן ועל קשריהן לפרקטיקות נחש בסביבתן ולבחון מחדש את הנחות היסוד וההכללות, שאפיינו את חקר המנטיקה בדורות קודמים. מפעל נרחב זה חורג הרבה מעבר לדיון שיתאפשר כאן. מאמר זה מבקש להציע ראשי פרקים לדיון בפרקטיקה אחת אשר זכתה בדורות האחרונים לכינוי "גורל הגר"א". מונח זה הוא הכינוי הרווח בספרות יהודית מסורתית בת זמננו ל"ביבליומנטיקה", שהיא טכניקה עממית ורבנית לקבלת החלטות הנשענת על התורה כאמצעי לגילוי נסתרות. גילוייה של פרקטיקה זו נושאים גוונים ובני גוונים שונים, אך המשותף לכולם הוא השימוש בספר התורה או בפסוקי מקרא, הנחשפים לאוזן או לעין באופן מקרי, והעלאת תשובה לבעיה מתוך רמזים המצויים בהם. סוג הניחוש הזה מיוחס בטעות להגר"א (הגאון ר' אליהו מווילנה 1720-1797). לנחש באמצעות התורה יש עדויות קדומות ביותר וגלגוליו מגוונים מאוד. דומה שאין עוד אמצעי לחשיפת עתידות שזכה לגיטימציה כה רבה להלכה ולמעשה. המאמר שלהלן יבקש להצביע על הלגיטימציה הרחבה של פרקטיקה זו על רקע יחסה המורכב של המסורת היהודית לאמצעי ניחוש שונים, על כינויה "גורל" ועל ייחוסה לגר"א ומשמעותיו. לכסוף אבקש גם להצביע על שימושים משכיליים פרודיים בשיטה זו, שימושים שיש בהם כדי ללמד הן על תפוצתה הרחבה של השיטה הן על היחס האמביוולנטי לנחש מסוג זה בעת החדשה.

נוכחותו הבלתי נמנעת של הנחש במסורת היהודית

כִּי אַתָּה בָּא אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לֹא תִלְמַד לְעֹשֹׂת כְּתוֹעֵבֹת הַגּוֹיִם הָהֵם. לֹא יִמָּצֵא בְךָ מַעֲבִיר בְּנֹו וּבְתוֹ בָּאֵשׁ קֶסֶם קְסָמִים מְעוֹזֵן וּמְנַחֵשׁ וּמְכַשֵּׁף. וְחָבֵר חָבֵר וְשָׁאֵל אוֹב וַיְדַעְנִי וְדָרַשׁ אֶל הַמֵּתִים. כִּי תוֹעֵבֹת ה' כָּל עֲשֵׂה אֵלֶּה וּבְגִלָּל תְּתוֹעֵבֹת הָאֱלֹהִים ה' אֱלֹהֶיךָ מוֹרִישׁ אוֹתָם מִפְּנֵיךָ: תָּמִים תִּהְיֶה עִם ה' אֱלֹהֶיךָ. (דברים יח: 9-13)

פרשיית חוק הנבואה בדברים יח: 13-9 מסתייגת מפורשות מרשימה של אמצעים מנטיים. אמצעי הנחש נשללים בפרשייה בהיותם "תועבות הגוים" השנואים על ה', ונימוק זה ממסגר את רשימת הנחש האסורה בהופיעו לפניה, בתחילת פסוק

אביעה חידות; "סגולות ישראל"; "ספר מגדנים"; "ספר נחש הנחשת"; "תשעה ספרי סגולות"; "ספר תולדות הרב שלום שבזי"; "גורלות הראב"ע השלם"; "גורלות אורים ותומים"; "גורל קודש השלם"; "גורל קודש"; "ספר גורלות אחיתופל"; "ילקוט הגורלות", "ספר העיון"; "ספר אוצרות מלאכים"; וכן בתוך גרינולד תשס"ה. והשוו להערותיהם המחקריות של שלום תר"ץ, מס' 150; טובי תשמ"ב, מס' 355; פרידברג תשי"א, עמ' 193-192; גרונואלד מ' 1902; גסטר 1928; איזקס 1998; מרמורשטיין 1925; גולדין 1976.

9, ובחזרה כפולה אחריה, בפסוק 12. לאור זאת, פסוק 13, החותם את הפרשייה, נראה כתחיבה, שנועדה ככל הנראה להרחיב את איסור הנחש ולהחילו על כלל האמצעים המנטיים.⁴ אין פלא, איפא, שיש מי שראו בפרשייה זו את תמצית יחסו השלילי של המקרא למנטיקה.⁵ אולם, ראשית יש להבחין בכך שאת מקומן של תועבות אלו תופש מוסד הנבואה, שעומד במרכז הפרשייה הבאה. מלבד הנבואה, שלא ניתן לתאר כלל את האסופה המקראית בלעדיה, ניתן להצביע על פרשיות רבות במקרא, החולקות על ההשקפה הדיוטרונומיסטית, העולה מפרשייה זו, ומציגות אירועים ואמצעים מנטיים שונים ללא שמץ גינוי,⁶ כך שעצם הבקשה לידיעת

4 דיון יסודי על ההצעות השונות להתגבשותה של פרשייה זו ראו אצל שמידט 2001, ובפרט בעמ' 244-245 והפניות בהערותיו שם.

5 כך נראה שהבינו את הפסוק חלק ממקורות חז"ל שיידונו להלן, אונקלוס על אתר ורש"י בעקבותם. מקורות נוספים שנתפרשו בחז"ל כמוספים על רשימת האיסורים בפסוקים אלו הם ויקרא יח 3; שהיווה את הבסיס המקראי לאיסורים משום "רכי האמורי". וראו דיוניהם של אבישור תשל"ט, עמ' 17-47; הררי תש"ע, עמ' 284-286; בוחק 2008, עמ' 382-385; ולטרי 1997, עמ' 93-220. אולם, אלו נתפסו לרוב כרשימה סגורה של איסורים שהועברה בקבלה ושאין להוסיף עליה וראו ליברמן תשס"ב, עמ' 79-80 וויקרא יט 26; שהיווה בסיס לאיסור מנהגי נחש מגוונים בספרא קדושים ובהלכה הרבנית בעקבותיו; לעומת זאת, פוסקים אחרים ראו את הרשימה כפתוחה. העמדה המרחיבה ביותר, התולה בפסוק איסור גורף של כל אמצעי הנחש, היא זו של הרמב"ם במשנה תורה, הלכות עבודה זרה יא, טז: "ומפני זה אמרה תורה כשהזירה על כל אלו ההבלים: 'תמים תהיה עם ה' אלהיך'" והשוו מורה נבוכים ג, לו וספר המצוות ל"ת לא-לט (מהדורת שעוועל עמ' רע"א-רע"ג), אם כי כאן בניגוד לרמב"ן אין היא נמנית כמצווה בפני עצמה. דיון בעמדתו אצל הלברטל תשס"ט, עמ' 189-198; הנ"ל תש"ס, עמ' 41-49, 159-189, וראו עוד בעלי הלכה אצל הלל תשנ"ו. על עמדות דומות במחקר ראו קויפמן תשכ"ז, עמ' 488, אשר על אף דיונו המורכב בנחש הישראלי קובע: "מלחמת המקרא בנחש האילי היא לא מלחמה באמצעי מנטי זה או אחר, אלא מלחמה בעצם הוויתו של הנחש" (שם, עמ' 485). בדרכו הלכו רבים, שהבחינו את הנבואה מהנחש. על כך איני מבקש לערער. אולם, גישות פחות הרמוניסטיות למקרא מבחינות גם בגישות עקרוניות שונות, שאינן פוסלות נחשים מסוגים שונים.

6 למשל בראשית לא: 34; לז: 5-9; מא: 5, 15; מה; שמואל א ו: 7-14; יט: 13; כח: 6; יחזקאל כא: 26-28; יונה א: 7; איוב ד: 16-12; גם בדה"א י: 13-14 מונגדת דרישתו של שאול באוב לררישה בה' ומסגירה ככל הנראה מסורת אחרת על אודות הנחש של שאול ערב המלחמה בגלבוץ בחלומות ובאורים; אולם, הבעיה אינה בעצם בקשתו לגלות את העתידות. ראו עוד אחיטוב תשמ"א. בין מוסדות הנחש הכהניים כולט בייחוד שימוש הכהנים ב"אורים ותומים". לא כאן המקום להרחיב את הדיון על אופיו של מוסד זה וראו לעת עתה הרן תשכ"א, עמ' כח-ל; הנ"ל תשט"ו; גבריהו ולוינשטאם 1965; טואג 1969; רוברטסון 1964; ליפניסקי 1970; קיטס 1997; מוס-ארנולט 1900; האוטמן 1990; ואן

עמידות אינה נשללת והשלילה חלה רק על שורת האמצעים המופיעה בפרשייה, זו המזוהה עם דרכי הגוים. יתרה מזאת, למותר לציין שספר דברים המאוחר⁷ מציג אזוהרה זו כחלק מנאאמו של משה ערב הכניסה לארץ. באיסור מעין זה ובהצגה מעין זו יש טעם רק לאור נהגים שרווחו ביהודה בעת חיבורה של פרשייה זו;⁸ ודומה שאכן ניתן לזהות מחלוקת פנים מקראית על אודות מידת הלגיטימציה של חלק מאמצעי הנחש המופיעים בה:

כִּי הִנֵּה הָאָדוֹן ה' צָבָאוֹת מִסִּיר מִירוּשָׁלַם וּמִיְהוּדָה מִשְׁעָן וּמִשְׁעָנָה כָּל מִשְׁעָן לְחֶם וְכָל מִשְׁעָן מֵיָם. גְּבוּר וְאִישׁ מִלְחָמָה שׁוֹפֵט וְנָבִיא וְקָסֵם וְזָקֵן. שֶׁר חַמְשֵׁים וְנִשְׂוֹא פָּנִים יִוְעֵץ וְחֶכֶם חֲרָשִׁים וְנָבוֹן לְחֵשׁ. (ישעיהו ג:13)

בנבואת הזעם של הנביא מוזכר הקוסם לצדו של הנביא כאחד התפקידים החיוניים לחוסנה של הממלכה וכך גם "חכם חרשים" ו"נבון לחש".⁹ נבואה זו נושאת אופי היסטורי מובהק, כאשר היא מתארת את המצב הנוהג ביהודה וברושלים. דומה שתפקידים אלו היו חלק בלתי נפרד מן הממסד המלכותי. להמשך ענייננו חשוב לתת את הדעת בייחוד על השורש קס"ם. ככל הנראה במקורו ציין השורש שימוש בכלי גורל לצורך ניחוש ונראה כי משמעו הורחב לציין כלל מיני הנחש והמאגיה.¹⁰ לאור זאת, דומה שצדק שמידט בטענתו ש"חוק הנבואה" בדברים יח מבקש לגנות נהגים יהודיים באמצעות ייחוסם לגויים וכי המקרא בכללותו אינו מעמיד קריטריון מהותי, המבחין בין נחש אלילי אסור לבין אמצעים לגיטימיים לגילוי עתידות.¹¹

דאם 1997; הרוביץ והרוביץ 1992; הרוביץ 1998.

7 מחקרי יסוד על האסכולה הדיוטרונומיסטית וספר דברים ראו: נות' 1991; וון ראד 1961; ווינפלד 1972; הרן תשס"ד.

8 השו"ת ישעיהו יט:3 (על מצרים); נז:3 (על ישראל); על גיבושה של הפרשיה בדברים יח:9-22, המכונה "חוק הנבואה" ראו: דרייבר 1996; כהן צמח תשנ"ז; שמידט 2001. התיארוך המדויק קשור גם במחלוקות העקרונות על אודות האסכולה הדיוטרונומיסטית. יש המזהים אותה בשלהי תקופת ממלכת יהודה ויש הגורסים כי הפרשייה נתחברה בגלות. על האמצעים המנטיים בפרשייה זו ראו: סמית' 1885; אך השו"ת לסיווג של ג'פרס 1996.

9 ראו תרגום המיוחס ליונתן ופירושו של רד"ק על אתר ונראה שלפיו יש להבין את מיכה ג:6-7 באופן דומה. מובן שחז"ל התקשו לקבל את משמעותה הראשונית של המילה ולפיכך דרשו אותה: "קוסם – זה מלך" (בבלי חגיגה יד ע"א).

10 וראו ג'פרס 1996, עמ' 197-215; כשר 2004, עמ' 290; קרייר 1994, עמ' 230-233, והשו"ת לפירושי חז"ל שדומה שאף בהם נשתמרה זיקה להוראה המקורית, ספרי דברים קעא (מהדרת פינקלשטיין עמ' 218), וכן לסמ"ג ל"ת, נב ולמפרשים המסורתיים על אתר.

11 שמידט 2001.

זהו המצב גם בנוגע לספרות חז"ל – לצד דיונים הלכתיים על אודות מנטיקה אסורה והסתייגויות עקרוניות מהנחש יש בספרות זו עדויות לרב על שימושם של חכמים והדיוטות באותות או בסימנים להגדת עתידות. לאור זאת יש להסתייג מקביעתו של שאול ליברמן, כי חכמים השתמשו רק ב'בת קול' כסימן לעתיד.¹² ליברמן עצמו מרחיב את חלות המונח 'בת קול' מעבר להגדרה שהציע הוא עצמו ומחיל את המונח גם על המקורות המשתמשים במושגים אחרים. ויתר על כן מסוגיות שונות עולה שהשתמשו באמצעים מגוונים לגילוי עתידות ובהם המרולוגיה, אצטגנינות ושימוש בספרים.¹³ זאת ועוד, דומה שיש לחזור ולעיין בסוגית הירושלמי העוסקת בנחש ולהיווכח בעובדה שלצד שימוש בפסוקים, שאותו מדגיח ליברמן, מצויים סימנים נוספים ואף מנוסחת מימרה גורפת: "אע"פ שאין נחש יש סימן",¹⁴ המסויגת לאחריה (ככל הנראה בידי אמורא אחר): "ובלבד לאחר שלשה סימנים". דומה שמימרה זו בפשטה שוללת נחש מכוון, מלאכותי, וכד כבד היא מאשרת שורה של סימנים טבעיים שבהם משתמשים חכמים או שמהם הם חוששים.¹⁵ באופן

12 ליברמן תשמ"ד (עמ' 210, הע' 249; 294-298); והשוו לדיונו של אורבך תש"ז, הסוקר את השימושים בבת קול בלבד ו"שאלות ותשובות מן השמים" (עמ' כה-מא), הסוקר מקורות ימי ביניים לצד מקורות חז"ל.

13 סקירות על סוגי נחש בספרות חז"ל שאושרו או שהסתייגו מהם ראו הררי תש"ע, עמ' 313-352; "הנ"ל תשס"ד, בפרט בעמ' 309-313; רבינוביץ' 1971.

14 לסיכום של ניסיונות ההסבר המסורתיים להבדל שבין נחש וסימן ראו קלר תשמ"ה.
15 המקבילה בכבלי חולין צה ע"ב מנוסחת כברייתא ומימרא המיוחסות לחכמים ספציפיים וזכתה למקום מרכזי בפסיקת ההלכה: "תניא, רבי שמעון בן אלעזר אומר: בית תינוק ואשה, אף על פי שאין נחש יש סימן. אמר ר' אלעזר: והוא דאיתחזק תלתא זימני, רכתיב (בראשית מב) יוסף איננו ושמעון איננו ואת בנימין תקחו" דווקא ברייתא זו נראית כמערכת בין נושאים שונים. לא כאן המקום להכנס לניתוח מדויק של המקורות. על כל פנים, דומה שבברייתא המיוחסת לר' שמעון בן אלעזר התאחדו סימנים המרולוגים הנוגעים למועדים ראויים לבניית בתים, לנשיאת נשים וללידת ילדים, שהיו מקובלים מאוד באלילות קדומה, וראו קויפמן תשכ"ז, עמ' 365-372 והמימרא הנוגעת להבחנה בין נחש לסימן. הוכחה לנכונות השערה זו אפשר לראות בפסוק שמביא ר' אלעזר בברייתא השנייה. הסימן שנתן יעקב בבניו אינו קשור בפשוטו לבית, לתינוק או לאשה והוא מהווה סימן מובהק, דהיינו נחש אינדוקטיבי במובן הפשוט ביותר של המילה. ראייה נוספת לכך מפשט המשך הסוגיה המאשר נחש בחרוזים כסימן: "בעא מיניה רב הונא מרב: בחרוזין מהו? א"ל: אל תהי שוטה! בחרוזין הרי זה סימן; איכא דאמרי, אמר רב הונא אמר רב: בחרוזין הרי זה סימן". אך השווה את שתי מסורות הקריאה שמביא רש"י, של רבו ושל עצמו.

דומה לזה, קובעת גם הסוגיה הבבליית המקבילה בחולין צה ע"ב בשם רב: "כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם אבינו וכיהונתן בן שאול אינו נחש".¹⁶
יתרה מזו, דומה שיש להבין מחדש את המימרה אשר מגבה, לכאורה, את היחס המסתייג מן המנטיקה בסוגיה זו:

"אמ' ר' אחא בר זעירא: כל מי שאינו מנחש מחיצתו לפניו (כ) <מ>מלאכי השרת.

- ומה טע' (ס)?

- 'כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל'" (ירושלמי שבת ו, י, אקדמיה עמ' 104).

ר' אחא בר זעירא דורש את הצלע השנייה בפסוק במדבר כג: 23: "כִּי לֹא נֶחֱשׁ בַּיַּעֲקֹב וְלֹא קָסַם בַּיִשְׂרָאֵל כְּעַת יֵאמֶר לַיַּעֲקֹב וּלְיִשְׂרָאֵל מֶה פָּעַל אֱלֹהִים". ניתן לפרש מימרה זו כהבטחת שכר בעולם הבא לנמנעים מניחוש, בדומה לפירושו של ר' ירמיה בן אלעזר המופיע בהמשך הסוגיה: "עתידה בת קול להיות מפוצצת באהלי צדיקים". אולם, ניתן לפרש את המילה "כעת" כמוסבת על ההווה ממש. כפי שמטיבים לנסח פרשני ימי הביניים על אתר – רש"י (בפירושו השני) ורשב"ם, אין מדובר כאן בהימנעות מבקשה לידיעת עתידות אלא: "אינן צריכין למנחש וקוסם כי בכל עת שצריך להאמר ליעקב ולישראל מה פעל הקב"ה ומה גזרותיו במרום, אינן מנחשים וקוסמים אלא נאמר להם על פי נביאיהם מה היא גזרת המקום, או אורים ותומים מגידים להם".¹⁷ אכן, נראה שר' אחא למד מן הפסוק כי אדם מישראל, הנמנע מן הניחוש, יזכה לדעת את שעתיד להתרחש. אלא, שקיים הבדל מכריע בין פירושם של חכמי ימי הביניים לכתובים לבין המימרה של ר' אחא. אליבא דר' אחא אדם מישראל הנמנע מניחוש אינו תלוי במתווך כלשהו ואפילו לא בנביאים או באורים ותומים, באשר הוא שרוי במחיצתו של הקב"ה וזוכה לידיעה ישירות ממנו.¹⁸ כך

16 על המחלוקות בפירוש המימרא בימי הביניים ראו סמט תשס"ג.

17 וראו הערת הלשון של הרשב"ם על המילה "כעת" כשייכת לשדה הסמנטי של גילוי עתידות.

18 כפירושו לפסוק בסוגיה זו של ר' ברכיה בשם ר' אבא בר כהנא: עתיד הקב"ה לעשות מחיצתן של צדיקים לפניו ממחיצתן של מלאכי השרת. ומלאכי השרת שואלין אותן ואומ' להן: 'מה פעל אל', מה הורה לכם הקב"ה?". קל להיווכח שהביטוי "לפנים מן המחיצה" קשור גם הוא לשדה הסמנטי של גילוי עתידות. השוו לביטוי "מאחורי הפרגוד" המתאר ציטוט מנטי לנעשה לפניו מן המחיצה בבבלי ברכות יח ע"ב, סנהדרין פט ע"ב, חגיגה טו ע"א. שם טז ע"א מדומים שדים המצוטטים מאחורי הפרגוד למלאכי השרת. נראה שלאור זאת ניתן להבין טוב יותר את מימרת ר' אחא, המעלה את מי שנשמר מניחוש מעל דרגתם של מלאכי השרת. והשוו לדברי ר' פנחס בן יאיר, משנה סוטה ט, טו; ול'אוצר

דורש ר' לוי בר חיותא את הפסוק כמוסב על חנניא, מישאל ועזריה ושואל: "ולא כבר עשה כן בעולם הזה?". ניתן להשוות מימרה זו – אשר לכאורה לא עולה בקנה אחד עם ההתנסות האנושית – לאָמור בחיבור החיצוני "חכמת שלמה" א:2: "כי ימצא ללא נסוהו ויראה ללא כחשו בו", אשר מבטיח שכר דומה לצדיקים: "איככה נחשב בין בני אלהים ובין קדושים חלקו".¹⁹

מתח זה – אשר ממשיך ומלווה את הספרות הרבנית והעממית בימי הביניים ואילך²⁰ מדגים היטב את ריבוי הקולות המאפיין את המקורות ההיסטוריים: לצד מבעים של הסתייגות מתופעת הניחוש בכללה כמו גם מאמצעי ניחוש מסוימים, ביחוד מאלו המזוהים עם דתות מתחרות, מעידים המקורות במפורש או במובלע על פרקטיקות שונות לגילוי עתידות. הנחש אכן נוכח בקביעות בחיים ובספרות, וכפי שטוענים חוקרי המאגיה בני זמננו שהוזכרו לעיל, יש להמנע מהכללות שרווחו בשיח על אודות הנחש בספרות הרבנית בעבר. אני מבקש, אם כן, לייבא לדיון זה את המונח הפיסיקלי "וקטור" כמציין מגמה ועוצמה ומציע לדון בווקטורים של אימוץ הנחש והסתייגות ממנו בכללו כמו גם מטכניקות ספציפיות כאלו ואחרות, ששימשו במסורת היהודית לגילוי עתידות. ביחס לנחש – בדומה לסוגיות רבות אחרות – התלמוד והספרות הרבנית חושפים תרבות של מחלוקת. חכמים שונים בתקופות שונות העריכו בצורות שונות אמצעי ניחוש שונים ואת הנחש בכללו.

המדרשים, עמ' 307 על גילוי הסודות באמצעות המלאכים. וכן ל"ספר הרזים" מרגליות, עמ' 66, המבטיח מעמד מעין זה למנחש באמצעותו: "להיות כאחד מן הנוראים ולהשכיל בשירי מרום" והשוו לנוסחים המקבילים ב"ספר הרזים א ו"ב", כרך א, סוף סימן 10, עמ' 45: "להשכיל בשירי מרום" (שניתן לפרשו מלשון ראייה). על הקרבה בין הספרות החנוכית לספר הרזים ראה "ספר הרזים" מרגליות, שם, עמ' 56-59 וייתכן שמקורה של המימרה בתגובה לספרות מאגית מעין זו או לספרות מאגית-חנוכית בכללה. המימרה מעלה כל אדם מישראל לדרגתו של חנוך ע"י המנעות משימוש בתורתו של חנוך. עוד על כך אצל גרינולד 1980, עמ' 225-234. תיאור נפלא של שלשלת מסירה משמים ליקירי ישראל על סמך ספרות ההיכלות מופיע בפיוט אשכנזי מימי הביניים ליום הכיפורים: "[...] גליצור המכונה רזיאל / העומד מאחורי הפרגוד ושומע מה גורל אל / הוא נקרא עוף השמים והוא משמיע אל / עמיתו אליהו רבא להודיע לטהורי ישראל" (כ"י אוקספורד 1812 עמ' 141; אני מודה לפרופ' משה אידל על הרשות להציג קטע זה). אבל, הספרות החנוכית עצמה מגלה יחס שלילי למאגיה וראו חנוך א, פרקים ז-ח; בחנוך ב, 10-13, חנוך עצמו צופה במקום עונשם של העוסקים ב'מאגיה שחורה' בעוד שהצדיקים נוחלים גן עדן. על היחסים המורכבים בין הספרות ראו: בוקצ'יני 2009; אלכסנדר 2002; אורלוב 2000; הנ"ל 2009, עמ' 162-185; טרטי 2009.

19 חכמת שלמה ה:5 | שני הכתובים בתרגום מנחם שטיין מתוך כהנא תשט"ז.

20 מעבר להע' 2 לעיל ראו גסטר 2003; טרכטנברג 1984, עמ' 208-259; שוורץ מ' 2003; דייכס 1913.

גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך: על הלגיטימציה התרבותית של שימושי תורה לגילוי נסתרות מימי בית שני ואילך

לא כאן המקום לדון באופן מקיף בטכניקות המנטיות השונות המופיעות בספרות היהודית, בתפקידן החברתי וביחסיהן המגוונים והמורכבים עם המוסדות הדתיים, ולא כאן המקום לסקור את ההסברים המודרניים לתופעות התרבות העתיקות. אולם אציין כי הרצף ההיסטורי של מתן לגיטימציה לשימוש בתורה כאמצעי לגילוי עתידות בולט בתוך ההתייחסויות לאמצעים השונים להגדת עתידות.²¹ מעמדה הייחודי של התורה כבסיס לאורחות החיים היהודיים; האדרתה באמצעות הזיהוי הקדום שלה עם החכמה בכללה, השימוש בה לבריאת העולם, ההתאמה המלאה בינה לבין העולם, האנשתה באופנים שונים וזיהוייה לעיתים עם האל עצמו, כל אלה הקנו לגיטימציה לשימושים מגוונים בתורה שחורגים הרחק מעבר ללימוד החוקים ולציות להם.²² ייתכן שאת העדות הקדומה ביותר לשימוש מעין זה, סמוך מאוד לגיבושה של ה'תורה' כקאנון, יש לזהות במקרא עצמו בפסוקים מתהילים קיט ובייחוד מפסוק 18: "גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך". פסוק זה מעיד על שימוש בתורה החורג מלימודה ומכוון להשגת נפלאות. מרבית החוקרים עמדו על הזיקה שבין לשון הפסוק לספרות הנבואה מחד גיסא ולספרות החכמה מאידך, אולם לאור הקשרו של המזמור תלו את פירושו בלימוד התורה ובהשראה אלוהית לפרשנות נכונה.²³ ספק אם פירושים אלו ממצים את הוראת המילה "נפלאות", הקשורה לגילויין של ידיעות חדשות. ואכן, יש שרואים בפסוק ובמזמור כולו את העדות הקדומה ביותר לאפותיאווה של התורה.²⁴ בהחלט ייתכן שלפנינו עדות מוקדמת ביותר לשימוש בתורה עצמה כאמצעי לחשיפת עתידות, אם כי אין רמז בפסוקים לאופן שבו מתגלות הנפלאות מן התורה. אולם, גם אם אין הכתוב מתכוון לשימוש

21 זאת בניגוד ליחס האמביבלנטי לשימוש בפסוקי מקרא לצרכים מאגיים, ראו דיונו של ג' בוהק 2008, עמ' 378-381, וראו גם צבר תש"ס; לוי תשס"ז.

22 אין זה המקום לדיון בהיבטים הרבים הנוגעים לסוגיה זו. בקצירת האומר ראו לפינר תשמ"ט; גרנט תש"ע; יהלום תשנ"ו, עמ' 66-72; שלום תשל"ו, בעיקר עמ' 36-85; בוקציני 1995; סינוט 2005; רוג'רס 1996; שפר 2003; אידל 2002; אידל 2009.

23 עמיר תשמ"ב, בפרט עמ' 75-77, עומד על הקשר בין השורש דר"ש והצירוף "גל עיני" לבין נבואה וחישוב עתידות, ורואה במזמור את "החוליה החסרה" לקראת עלייתו של ערך תלמוד תורה; הורביץ תשנ"א, עמ' 100-119, עומד על היסודות החכמתיים במזמור; וראו הדיון היסודי בשאלת המזמור בכללו אצל ריינולדס 2010, עמ' 113-146.

24 פרידמן ווולש 1999, עמ' 87-92, עמדו היטב על משמעותו התיאולוגית החריגה של המזמור על רקע המזרח הקדום; על תפיסה זו במובן רחב יותר ראו: בוירין 2001; הנ"ל 1990.

בתורה כאמצעי נחש, אין זה מפליא שפסוקיו של מזמור זה יתפרשו כמורים על כך במקורות מאוחרים יותר.

גם ספרות קומראן מציגה לפנינו שפע מנהגים ואמצעים מנטיים ואם נקבל את הזיהוי של בעלי הספריה עם עדת היחד והאיסיים, המקובל על מרבית החוקרים,²⁵ הרי שמקורות שונים, בספריית קומראן ובמקורות חיצוניים, מעידים על כושרם לגלות עתידות.²⁶ והנה, בין האמצעים לגילוי עתידות מונה יוספוס גם שימוש בספרים:

יש ביניהם הטוענים כי יודעים הם לחזות (προγινώσκειν) את צפונות העתיד, באשר התחנכו מילדותם על ספרי קודש, סדרי טהרה שונים ואמרות נביאים (προφητῶν ἀπορθέγμῳσιν); וכמעט לא אירע ששגו בתחזיותיהם (ἐν ταῖς προαγορεύσεσιν).²⁷

לאור דברי יוספוס, דומה שהשקידה על דברי הנביאים סייעה למגידי העתידות מקרב האיסיים לחזות את העתיד. מדיווחו נראה שמדובר בידע סודי אשר קשה להתחקות אחריו. ברם, עם גילוי מגילות מדבר יהודה, נפתח פתח לזיהוי חלק מפרשנות המקרא, מספרות הפשרים ומהספרות האפוקליפטית כמכיל מרכיב מסוים של נחש.²⁸ אין בדברים אלו כדי לשלול את ההתייחסות לפשרים ולאפוקליפטיקה המבוססת על נבואות קודמות כאל יצירה פרשנית.²⁹ אולם, פרשנות מעין זו אינה מבוססת רק על כללי היסק מן הכתוב אלא גם על כריזמה, המפענחת באמצעות הטקסט המקראי את מובנו האקטואלי.³⁰ דומה שאין תיאור ההולם מגמה פרשנית

25 דיונים משמעותיים בסוגיה זו, המתאגרים את ההנחות שרווחו במחקר, ראו אליאור 2009; בוקצ'יני 2005, עמ' 248-326.

26 דיונים ערים על שאלת המנטיקה בקומראן ועל יחסה לנבואה המקראית ראו: ואנדרקם 1997; לאנג 1995; קולינס 1977; פופביץ 2007; בוואלי 1999; ג'אסן 2007; הנ"ל 2008; בלנקינסופ 1995; ברסטד 1996; ברוק 1999; הנ"ל 2006; הנ"ל 2009.

27 יוסף בן מתתיהו מלחמת, ספר שני, פרק ה: 159, עמ' 233 (בשינוי קל, ותודה ליקיר פז על הסיוע בתרגום). על נבואות איסיים שנתגשמו ראו שם, ספר ראשון, פרק ג: 78-79 (ומקבילתו ביוסף בן מתתיהו קדמוניות, יג: 311-313), ספר שני ז: 112-113 עמ' 101 (וחלום נוסף שאינו דורש פשר שם, 114-116); שם, טו: 373-379, עמ' 197-198. אולם, במקורות אלו אין רמז להסתייעות במקרא לצורך הנבואה. דיון מקיף על חזוים בימי בית שני כפי שעולה מיוספוס ראו גריי 1993. כידוע, יוספוס מבחין בין נביאי המקרא לבין נביאי זמנו באמצעות מונחים שונים, על כך ראו דיון אצל גריי שם, עמ' 23-26; על כוחו הנבואי של יוספוס עצמו, שם עמ' 35-39 וכן אצל גרב 2006.

28 מלבד הדיונים דלעיל בהע' 26 ראו: און 1993; ניסינג 2010; פינקל 1963; קיסטר 2004. 29 ניצן תשמ"ו, עמ' 31-33; ספרלינג 1973, עמ' 65-72; בר 2001, עמ' 80. וראו עוד על כך גם בהקשרים מנטיים ופרשניים אחרים אצל ניהוף 1992.

30 המושג "פשר" עצמו משמש באכדיית ובארמית כשדה המנטי בהקשר של גילוי רוזי חלומות

מעין זו יותר מלשון הפסוק שצוטט לעיל: "גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך" – למצער במקומות שבהם המקרא מתפרש כבעל השלכות אקטואליות, אשר במהלכן נחשף העתיד להתרחש.

דומה שניתן לזהות גם בספרי מקבים שימוש בתורה ככלי לחישוב עתידות. בהיערכות לקראת קרב אמאוס מתאר בעל מקבים א: "ויפרשו את ספר התורה על אודות הדברים, אשר אותם שואלים הגויים את צלמי אליליהם" (ג:48); ובמקבים ב: "[...] ולאחר שקרא בספר הקדוש ונתן את הסיסמה 'עזרת האלהים' [...]" (ח:23).³¹ קיומן של המקבילות וההשוואה בין מנטיקה אלילית לבין פרישת התורה, הופכים לסכירה ביותר את האפשרות שאכן מדובר כאן בקבלת אישור מן התורה ליציאה לקרב.

בספרות חז"ל יש תיאורים ספרותיים של גילוי עתידות באמצעות שמיעת פסוקים מזדמנים, והטכניקה הבולטת בהם מבוססת על שמיעת תינוקות הפוסקים את פסוקם, המזוהה לעיתים כ"בת קול".³² על השימוש המנטי המעניין בפסוק נוכל ללמוד מהסיפור התלמודי המתאר את ר' יוחנן משתמש בשמיעת תינוק בבבלי חולין צה ע"א:

ראו רבינוביץ' 1972; פינקל 1963; מקליין 1996. עוד על המנטיקה עצמה כפרשנות ראו סמית' ג' 1982.

31 ראו דיוניהם של רפפורט תשס"ד, עמ' 151; שוורץ תשס"ה, עמ' 186; ואן דר הורסט 2002, עמ' 162-164. ואן דר הורסט דן ביסודיות בביבליומנטיקה יהודית קדומה בהשוואה למקבילות יווניות ורומיות. כפי שמציין שוורץ, הקשר בין הסיסמא במקבים ב, ח:כג לבין הקריאה בספר אינו ברור. הביכט (ראו אצל ואן דר הורסט 2002, הע' 17) הציע כמקור את הפסוק בתהילים ג:9, אולם קשה להלמו לענייננו. לדעתי, הפסוקים ח: 18-19 במקבים ב, המקדימים את הקריאה בספר, רומזים בברור לסיפור דוד וגוליית בשמואל א' יז: 45-47. השווה את: "שהרי הם, מצד אחד מאמינים בכלי נשק ויחד עמם בעזות פנים, אמר, 'ואילו אנחנו, מצד אחר, מאמינים באל המושל ככול, אשר בכוחו להכניע גם את אלה הבאים עלינו וגם את כל העולם בהינדר ראש אחד'" אל: "ויאמר דוד אל הפלשתי אתה בא אלי בחרב ובחנית וכבדון ונאכי בא אליך בשם ה' צבאות אלהי מערכות ישראל אשר חרפת: היום הזה יסגרך ה' בידו והכיתך והסרתך את ראשך מעליך ונתתי פגר מחנה פלשתים היום הזה לעוף השמים ולחית הארץ וידעו כל הארץ כי יש אלהים לישראל: וידעו כל הקהל הזה כי לא בחרב ובחנית יהושיע ה' כי לה' המלחמה ונתן אתכם בידו". אם השערה זו נכונה הרי שהסיסמא היא מעין פראפרזה על קריאתו של דוד.

32 ראו למשל בבבלי חגיגה טו ע"א; גיטין סו ע"ב; נו ע"א; חולין צה ע"ב; ירושלמי שבת ו הל' י (האקדמיה עמ' 399-401); "אוצר המדרשים", אסתר עמ' 55; אסתר רבה, ירושלים תרל"ח, פרשה ז ד"ה יג.

כולהו שני דרב, הוה כתב ליה רבי יוחנן: לקדם רבינו שבבבל; כי נח נפשיה, הוה כתב לשמואל: לקדם חבירינו שבבבל, אמר: לא ידע לי מידי דרביה אנא? כתב שדר ליה עיבורא דשיתין שני, אמר: השתא, חושבנא בעלמא ידע, כתב שדר ליה תליסר גמלי ספקי טריפתא, אמר: אית לי רב בבבל, איזיל איחזייה; א"ל לינוקא: פסוק לי פסוקיך! אמר ליה: ושמואל מת,³³ אמר: ש"מ, נח נפשיה דשמואל ולא היא, לא שכיב שמואל, אלא כי היכי דלא ליטרח רבי יוחנן.³⁴

בסיפור זה, הרווי ללא ספק במשמעות פוליטית, משמש הסימן המנטי כאמצעי ספרותי שנועד להסביר מדוע נמנע ר' יוחנן מלבקר את שמואל. אולם, השימוש בפסוק כסימן אינו מגונה. הוא נחשב כאות מכוון משמים אשר נושא משמעות בעבור ר' יוחנן. ההשוואה למקבילה הירושלמית, שבה אכן מצוין ששמואל מת,³⁵ מלמדת ככל הנראה שהמסורת על הפסוק שאותו שמע ר' יוחנן לא הכילה פרשנות במקורה. ההערה של הבבלי על טעותו של ר' יוחנן בהבנת הפסוק אינה שוללת את עצם הליכתו אחר הפסוק, אלא מתארת אותו כסימן מכוון משמים, שנועד לטעת בו את הרושם המוטעה כדי לחסוך את טרחתו. כללו של דבר, הפסוק העולה בנחש אינו מתאר דווקא את המציאות כהויתתה, ואף אין לקוראו בהקשרו ובמובנו המקורי. חשיפת הפסוק בפני המנחש מתאימה למצבו ונועדה לשרת אותו בקבלת ההחלטה בפניה הוא עומד.

לעיתים ספר או פסוק מופיע כאות מנטי בתוך מדיום מנטי אחר – החלום.

כך הבריייתא:

תנו רבנן, שלשה מלכים הם: הרואה דוד בחלום – יצפה לחסידות, שלמה – יצפה לחכמה, אחאב – ידאג מן הפורענות. שלשה נביאים הם: הרואה ספר מלכים – יצפה לגדולה, יחזקאל – יצפה לחכמה, ישעיה – יצפה לנחמה, ירמיה – ידאג מן הפורענות. שלשה כתובים גדולים הם: הרואה ספר תהלים – יצפה לחסידות, משלי – יצפה לחכמה, איוב – ידאג מן

33 שמואל א' כח:3.

34 תרגום: 'בכל שנותיו של רב, היה כותב לו רבי יוחנן: לפני רבינו שבבבל; כשנפטר היה כותב לשמואל: לפני חברנו שבבבל. אמר (שמואל): לא ידע שרבו אני? כתב ושלח לו עבור של שישים שנה. אמר (ר' יוחנן): כעת, חשבון סתם ידע. כתב ושלח לו שלושה עשר גמלים (טעונים) ספק טריפא (ופתר לו אותם), אמר (ר' יוחנן): יש לי רב בבבל, אך וראוהו; אמר לו לתינוק: פסוק לי פסוקיך! אמר לו: 'ושמואל מת', אמר: שמע מכאן, ששמואל נפטר. ולא היא, לא נפטר שמואל, אלא כדי שלא יטרח ר' יוחנן.'

35 ירושלמי שבת הל' י (האקדמיה 401).

הפורענות. שלשה כתובים קטנים הם: הרואה שיר השירים בחלום – יצפה לחסידות, קהלת – יצפה לחכמה, קינות – ידאג מן הפורענות. הרואה מגלת אסתר – נס נעשה לו.³⁶

כשמדובר בדמויות התנ"כיות קשה לדעת אם מדובר במראה של דמות או בהופעתה של מילה; וכשמדובר בספרים קשה לקבוע אם מדובר בהופעת הספר עצמו בחלום, בריטואל של קריאה מתוכו, בהופעת שם הספר או בהופעת פסוקים מתוכו. כך או כך, החלום נפטר על פי תוכנו של הספר בכללו. לעומת זאת, התלמוד מספר (שם, נו ע"א) בנימה פרודית על פשר חלומם של אביי ורבא, וחלום זה הכיל את אותו פסוק אשר נפטר על ידי פותר החלומות, בר הדיא, לטב ולמוטב בהתאם לתשלום. לעומת פירושי החלומות האלו, שבהם נחלמים פסוקים, מובאת בתלמוד מימרה בשם ר' יוחנן, המציגה מצב סיפי שבו פסוק נופל לפיו של אדם עם השכמתו. יש לשים לב, שלא מדובר כאן בהיזכרות במהלך חלום, היזכרות שעשויה להיתפש כ'אחת משישים בנבואה' או כ'נובלת נבואה'³⁷; אלא שמדובר בפסוק הנגלה לאדם בהשכמה: "השכים ונפל לו פסוק לתוך פיו – הרי זו נבואה קטנה".³⁸ לעיתים אין הפסוק מופיע בחלום, אך משמש כלי לפתרון חלומו של אדם. כך, בקובץ פתרון החלומות שבמסכת מעשר שני בירושלמי: "חד בר נש אתא לגבי רבי ישמעאל בי רבי יוסי א"ל חמית בחילמאי בלע חד כוכב א"ל תיפח רוחיה דההוא גברא יהודאי קטל דכתיב דרך כוכב מיעקב".³⁹

מקור מאוחר יותר מעיד על שילובם של פסוקים כאמצעים מנטיים בטכניקה של שאלת חלום. על כך מעידה השאלה המפורסמת שנשלחה לרב האי גאון (939–1038):

וכן בשאילת חלום יש כמה (היו)⁴⁰ זקנים וחסידים אצלינו יודעים אותם ומתענים כמה ימים לא אוכלים בשר ולא שותים יין ולנין במקום טהרה ומתפללין וקוראים פסוקים ידועים ואותיות במספר ולנים ורואים חלומות מופלאות כמות נבואה, ויש מהן מי שהיו בימינו ונדעה אותם, היה לכל

36 בבלי ברכות נו ע"ב.

37 על מימרות אלו וכיצא בהן כמייצגות את בעיית ההתגלות ראו אלכסנדר 1995.

38 ברכות נו ע"ב; ברכות נה ע"ב; על הקשר המנטי של החלומות בחז"ל ראו הררי תש"ע, עמ' 330–340, והביבליוגרפיה הרחבה שהוא מביא שם.

39 ירושלמי ד הל' יב (האקדמיה עמ' 302–303); באיכה רבה פרשה א' (מהדרות בוכר, ווילנא תרנ"ט, עמ' 52) נפטר החלום מבראשית טו:5. דיון ראו אצל ג' חזן-רוקם תשנ"ו, עמ' 45–54.

40 כתבי היד נחלקים בנוסח בין "יש כמה" לבין "היו כמה" (ראה "תשובות הגאונים", עמ' 126 הערה 21). דומה שהגרסה בלשון הווה נאמנה ומעידה על נהגים שהיו ידועים לרב האי.

אחד צורה ידועה, לזה זקן ולזה בחור יתראה בו ויגיד לו ויקרא לו פסוקים שיש בהם אותו ענין ששאל עליו.⁴¹

השואלים מעירים שהפסוקים שימשו הן כזרז לנבואה הן כתשובה המנטית לשאלותיהם של החולמים, שאותם הכירו השואלים. גילוי חלומות מעין אלו משלב אמצעים מנטיים שונים: חלום, חזון דמות המשמשת כמורה ומשיבה לשאלתו ופסוקים שבאמצעותם משיבה אותה דמות. רב האי גאון מסתייג אמנם ממהימנותם של הכשפים שעליהם שאלו ואף ממהימנותם של הסימנים המנטיים;⁴² אולם אפילו הוא מעניק אמון מוגבל לשאלת חלום המכילה פסוקים: "אבל עכשיו לא ראינו אלא למי שתובעין סימנין כגון תלמידי חכמים אם יהיה כך וגוים גמורים אם יהיה כך"⁴³ ופסוקין מן הענין הנתבע.⁴⁴

כאן, בשונה מן המקורות התלמודיים, מדובר ב"שאלת חלום", דהיינו בזימון מלאכותי של תשובה ולא בחלום שארע במקרה. התשובה עשויה להינתן על פי התנייתו המוקדמות של השואל – כך הוא בעיקר בשאלות החלום היוזואליות. אולם, התשובה עשויה להינתן בעקיפין באמצעות נחש דדוקטיבי – וזהו המצב הרווח בשאלת פסוקים. לאור המשך הדברים ייתכן שרב האי גאון לא רצה לגבות

41 שם, עמ' 126.

42 לניתוח בסיסי של עמדתו של רב האי גאון ראו, לעת עתה, הררי תש"ע, עמ' 258-261; אירל תשנ"ג, עמ' 106-108 והפניותיו שם.

43 דומה שגם ההסתמכות על הופעתם של תלמידי חכמים כאות בחלומות נשענת על בבלית ברכות נז ע"ב, אולם שם אופיים של חכמים ספציפיים מעיד על פשר החלום, בעוד שכאן מדובר בנחש מלאכותי המנגיד חכמים לגוים וייתכן שמקורו מוסלמי. על קשרים אפשריים לסופיות בקבלת המאה ה"ג והי"ד ראו ראהמן 1964; אידל תש"ן, עמ' 85-100. אולם, על פתרון חלומות באמצעות דמויות הנשלחות על ידי מלאכים ראו "ספר הרזים" מרגליות, עמ' 79-80 והמקבילות שאליהן מפנה מרגליות; בגניזה הקהירית T.-S. K 1.28, תעתיק אצל שפר ושקד 1994, עמ' 136, ובפירוט כ"י ווסטמינסטר קולג' 16, הנ"ל, כך III (1999) [72 Texte und Studien zum Antiken Judentum], עמ' 23-25; על הבאת מלאכי חבלה, ככל הנראה במצב עירות, וגילוי מידע באמצעותם ראו T.-S. 1b K.1.3, תעתיק שם, שם, עמ' 91-92; על שימוש בפסוקים כחלק ממרשם הכנה לגילוי חלום ב"שימושי תהילים" ראו למשל T.-S. NS 291.57, T.-S. NS 312.118, CUL Or. 1080.3.29; 2b:3-8. T.-S. NS 216.23, BL; (שפר ושקד 1994, שם, עמ' 249-250); (שם, עמ' 289); 2:14-17 (שם, עמ' 290) ועוד רבים.

44 שם, עמ' 137. וראו הערה 117 של עמנואל תש"י, על שאלת חלום של רב האי עצמו והשל תש"י, רב-רו. לרב האי מייחסים כותבים מאוחרים אף ספר "פתרון חלומות" ראו למשל ברלין – ספרית המדינה OCT 2254, (f 17298) עמ' 44 ואילך ו"ספר האחלמה" בתוך יצחקי 1976, עמ' 72-17.

מנהגים אלו, אולם הוא לא הסתייג מהם מפורשות ולא אסר אותם. למצער, יש לראות באישור ההלכתי ל'סימנים' המנטיים ולפסוקים העולים בשאלת החלום עדות על הלגיטימיות התרבותית של שאלות חלום מסוג זה, שבהן מככבים תלמידי חכמים ופסוקי מקרא.

לאחרונה פרסמה אלסיה בלושי קטעים מן הגניזה המדגימים בצורה מאלפת "שאלות חלום" כגון אלו שעליהן נשאל רב האי.⁴⁵ במרשמים מופיעים כאותות חיוביים ושליליים גויים מקראיים או בני הזמן וחזיונות אחרים. בהקשר הנוכחי מעניינת בייחוד הבקשה, המופיעה באחד המרשמים לשאלת חלום:

שאם יתקיים בידי [...] הראוני בתי כנסיות ובתי מדרשות ואנשים טובים כנגד אברהם יצחק ויעקב והם הוגים פסוק בעניין שאלתי; ואם לא, תראוני בתי קבורות ובתי קרקסאות ואנשים רעים כנגד בלעם וחברו והם מתקוטטים <זה> עם זה.⁴⁶

בקשה זו משלבת בין האותות השונים – גילויי מקום, דמויות ופסוקים. אולם, השאלה אינה נפשית מן האותות הטובים בלבד אלא גם מן הפסוק הנוגע לשאלה.⁴⁷ על קיומן של שאלות חלום מעין אלו, אנו לומדים גם מספרו המפורסם של ר' יעקב ממרויש "שאלות ותשובות מן השמים".⁴⁸ בהתגלויות השונות שבספר נעשה שימוש תכוף בפסוקים, כפי שמסכם תא שמע: "התשובה ניתנת, ברובם של המקרים, בציטוט פסוקים ושברי פסוקים מן המקרא, שהשואל מבין מתוכם את רמזיו וכוונתו של המשיב".⁴⁹ אולם, באחת מן התשובות (המחמירות) להלכה הוא מפקפק ומבקש:

אנא מלך עליון האל הגדול הגבור והנורא שומר הברית והחסד לאוהביו, שמור בריתך וחסדך עמנו וצוה למלאכיך הקדושים הממונים על תשובת שאלת חלום להשיבני על מה שאשאל מלפני כסא כבודך תשובה אמיתית ונכונה,

45 בלושי 2011 דנה ביסודיות בסוגים מגוונים של שאלות חלום מן הגניזה ובהקשרם התרבותי הרחב (אני מודה לפרופ' גידי בוחק על ההפניה לכותבת ולאסיה על הרשות לעיין בעבודתה ולצטט ממנה).

46 T.-S. NS 307.54 ומקבילתו T.-S. Misc 11.125, וראו את דיונה היסודי של בלושי, שם בעמ' 32-39 והתעתיקים בעמ' 46-54.

47 מעניינת המקבילה שבה פסוק משרת זכירת אות שלילית ב T-S NS 97.9, ראו אצל בלושי 2011, עמ' 49.

48 "שאלות ותשובות מן השמיים". על הספר ומרכיביו ושאלות חלום המשמשות להלכה ראו שם, עמ' ג-כד וגילויים אחרים עמ' כה-מא; אורבך תש"ז, עמ' 22; השל תש"י, עמ' קעה-רט; תא שמע תשמ"ח; דנציג תשמ"ט.

49 תא שמע תשמ"ח, עמ' 64.

דבר דב(ו)ר על אפניו, ברור ומבורר בפסוק או בהלכה בלא שום ספק, הנני שואל על כל אלה הדברים אשר באו אל פי בתשובת השאלה אשר שאלתי בענין טבילת בעלי קריין אם נאצלו הדברים מרוה"ק ואם יש בהם תועלת, ואם טוב לגלותם לחתני הר' יוסף ולצוות עליו להודיעם לחכמי הארץ, או אם באו אל פי מרוה אחרת ואין בם תועלת וטוב לי להסתירם ולהעלימם.⁵⁰

דומה שכיוון שביקש מענה "בפסוק או בהלכה" זכה ר' יעקב ממרויש לשניהם. תחילה מניחים דעתו בפירושו שאכן ההלכה מן השמים. אולם, מעיד הכותב: "וחכינו עד אור הבוקר, ואחר שעה השיבו: 'והאיש אשר יעשה בזדון' לבלתי שמוע אל הכהן העומד לשרת שם ומת האיש ההוא,⁵¹ 'והנה אנוכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך'".⁵² כללו של דבר, לא התיישבה דעתו של ר' יעקב ממרויש עד שנענה בפסוקי תורה מן השמים וככל הנראה ייחס דווקא להם משקל ייחודי באישרור ההתגלות ההלכתית שלה זכה בחלום.⁵³ כפי שהעיר תא שמע, ר' יעקב ממרויש אינו מחדש הלכה באמצעות ההתגלויות הללו, אולם הן מעניקות תוקף למסורות שבהן הוא ובית מדרשו מחזיקים.

תיאור חי וססגוני של שאלות חלום המכילות מרכיבים מעין אלו מופיע במרשם מנטי מספרות ההיכלות:

כן | עשה, צום שלשה ימים וקרא לי אילו הפסוקים בכל לילה ולילה | ושון כגורך. ובלייל שלישי קח הספר בידך וקרא אילו השמות שלשה | פעמים עם הפסוקים ואחר שכב על כתפיך שמיד יבא לך דמות | אדם וידבר עמך כל מה שתשא(י)אלו מן דבר גדול עם דבר {ק?ו} קטן | ברוך הוא וברוך שמו.⁵⁴

במרשם זה הפסוקים משמשים רק ככלי מזמן לרמות האדם הנבואית. מעניין עוד יותר המשכו של המרשם (שקשה לקבוע את מידת רציפותו), המשלב בנוסף

50 שם, ס' ה ("שאלות ותשובות מן השמים", עמ' נב). גם במקומות אחרים כחיבור באים גילויי הפסוקים בחזון נפרד לאחר התשובה, לדוגמה: ס' ה ("שאלות ותשובות מן השמים", עמ' נג), טז (נח-נט), כז (סד-סה), לא (סז), ופעם אחת בהיפוך בס"י נ (עג).

51 דברים יז:2.

52 בראשית כח:15.

53 לאור המקורות שראינו קודם לכן אין פלא, שלמרות הקושי ההיסטורי, שלשלת המסירה של סיפור זה מגיעה בתיאורים מאוחרים יותר לרב האי גאון. ראו "ספר המנהיג", הלכות צום כיפור ס' עב, כרך א, עמ' סס"ה ושם המסורת שונה ומתארת את שאלת החלום כמתווכת על ידי "בעלי חלומות". ראו גם את פתרון שאלת החלום לר' יצחק ב"ר משה מוינה, על הסיבה לשם ספרו "אור זרוע", שמביא השל תש"י, עמ' קצו.

54 § 502 N8128, בתוך שפר 1981, עמ' 198.

למרכיבים מנטיים מוכרים של צום, תפילות, שמות והשבעות גם אפשרות לתוכנה של שאלת החלום באמצעות פסוקים:

אשביע עליך | רגשאל רבא ש(ל)ר של חלום בשם חי ה' צבאות [...] 55 |
 שתבאו אלי בזה הלילה בנחת בטוב ולא בכעס ותדבר עמי | ותתן לי אות
 ומופת או פסוק שיהיה בידי ותודיעני דבר כך | וכך וכל מה שיהיה עליו
 ושעתיד להיות עליו אם טוב אם אחר. 56

מעניין לציין שאחד מן הפסוקים, שיש לצטט כהכנה להתגלות שר החלום, הוא:
 "ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומך גורלי". 57 ייתכן שיש לראות בכך רמז לזיהוי שאלת
 החלום כ"גורל".

לעיתים מפורש הפסוק בשאלת החלום באמצעים פרשניים משוכללים –
 בגימטריות, בפתירת ראשי תיבות ובתרגום תוכנו לשמות קודש העולים מן הפסוקים.
 בהקשר זה מעניינת בייחוד שאלת החלום של ר' יצחק דמן עכו שפרסם משה אידל, 58
 ובה מופיע הפסוק "תמים תהיה עם ה' אלהיך" בסיכול המילים ב"ב צירופים
 שונים. יצחק דמן עכו אינו רואה בהופעת פסוק טעון זה רמז או הוראה להימנע
 מעיסוקים מנטיים, אלא הנחיה כיצד להתגבר על המכשול שבביטוי שם ה' לצורך
 שאלת חלום. כך התגלות הפסוק מציעה פירוש חדש לפסוק עצמו המורה כיצד
 ניתן להיות 'תמים' בעת אמירת שם ה' וכל זאת לצורך מנטי מובהק.

כפי שאידל מציין, מענה חלום באמצעות פסוקים היה אופייני גם לחוג "ספר
 המשיב" ולספרות הקבלית בדור הגירוש ולאחריו. בהקשר זה מעניינת שאלת
 החלום של ר' אברהם בן אליעזר הלוי באיגרת על קץ הגאולה. כמעט כל הגילויים
 באיגרת זו מבוססים על גילויי פסוקים. אברהם בן אליעזר הלוי מעיד על שבימי
 נערותו שאל על הקץ אך נענה בפסוק המונע ממנו את התשובה: "הלא הוא כמוס
 עמדי" (דברים לב:34). לאחר שפירש מדעתו את פסוקי הקץ מספר דניאל באופן
 אקטואלי ביקש לאשרר אותם בשאלת חלום ונענה מפסוק בישעיהו כז:5; תשובה זו

55 כאן מופיעים עוד שמות וכינויים רבים לה' ולמלאכים.

56 שם, עמ' 199, סע' 505 (ההדגשה שלי). מרשמים דומים מן הגניזה ראו אצל בלושי 2011;
 והשוו למרשם לשאלת החלום שמביא וורבלובסקי תשנ"ו, עמ' 59, שמונה ששה סוגי
 התגלות שונים: "בין בחלום, בין במראה, בין בפסוק, בין בדיבור, בין בדבר הלכה, בין
 בכתיבה".

57 תהילים טז:5.

58 משה אידל תשס"ו, עמ' 21-22; מתוך: ספר אוצר החיים, כ"י מוסקבה-גינצבורג 775, ק"ב-
 קא"; עוד על התנסויותיו של ר' יצחק דמן עכו ועל גישתו להתגלות ולנבואה ראו גוטליב
 תשל"ו, עמ' 231-247.

לא פתרה את ספקותיו ולפיכך הוא מעיד: "וחזרתי ושאלתי והיתה התשובה: התאנה חנטה פגיה' והנה זו לפי דעתי תשובה מספקת למשכילים [...] כונת זו התשובה היא שכבר התחילו סימני הגאולה".⁵⁹ שאלות חלום מעיין אלו מתועדות גם בחזיונותיו של ר' חיים ויטאל שכידוע חווה חזיונות מגוונים ומפורשים יותר.⁶⁰ באחד החזיונות הוא מתאר פשר פסוקים שהוא מגלה בדיבור רם מתוך שינה לאוזני אביו ואמו, ובאמצעותו הוא מנבא את פטירת האר"י ורבים מגוריו. כשהתעורר זכר את הפסוקים ואת פשרם ובעת שהעלה את החזיון על דפי היומן, התגשמה נבואתו במלואה.⁶¹

שאלה בספרים מספרות חז"ל לימי הביניים

בספרות חז"ל קיימים רמזים אחדים על שימוש מנטי בספרים. המפורש והמפורסם שבהם הוא מנהגו של האמורא שמואל המצוין בבבלי חולין צה ע"ב: "שמואל בדיק בספרא". מפרשים מסורתיים וחדשים הציעו לפרשו כשימוש בספר התורה כסימן לשם עשיית מעשה. ראייה לפירוש מעיין זה, המניח שימוש בספר התורה כסימן, ניתן אולי להביא מהדרשה על אודות ספר התורה שמצא יאשיהו. בעקבות הקריאה בו קרע את בגדיו⁶² ועל פי הדרשה הובילה אותו הקריאה לגניזת הארון: "ראה שכתוב: 'ולך ה' אתך ואת מלכך אשר תקים עליך' עמד וגנזו".⁶³ כפי שציין שאול ליברמן,

59 מובא אצל משה אידל תשמ"ג, וראו שם בעמ' 222 את הדיון על שאלת חלום נוספת המכילה בקשה למגיד באמצעות "אות או מופת מן התורה או מן הנביאים או מן הכתובים". לטענת וורבלובסקי תשנ"ו, עמ' 63, גם טכניקת ה"גרושין" שנהגה בחוג הרמ"ק כללה נפילת פסוק אקראי בחלק מן ההתגלות שבהקיץ.

60 ראו "ספר החזיונות", עמ' 73 (שם הוא מחליט לשאת את אשתו); עמ' 85 (גילוי אליהו המצטט פסוק); עמ' 89 פירוש מראה "אורים ותומים" ופירושה מתוך חלום באמצעות פסוקים. ושם בעמ' 79 הופעת משפט בחלום שנרמה לו בטעות כפסוק ממשלי שלמה. שם בעמ' 82 הוא מעיד על התגלות בהקיץ (בעיניים עצומות) שבה תלמידי חכמים הלומדים בספר תורה מספרים לו על פסוקים הרומזים לשאלתו, אשר את סודם קבלו מר' אלעזר בן יוחי. אולם, בולט יותר הריבוי של שאלות חלום שבהן אחרים שואלים על אודותיו ועל נושאים אחרים ונענים בפסוקים ובפירושיהם, ראו דוגמאות לרוב שם, בעמ' 102-133.

61 שם, עמ' 83.

62 מלכים ב, כב: 10-11; דה"י ב, לד: 18-19. דומה שהסיפור עצמו מורכב ומכיל מתחים ראו קלימי תש"ס, עמ' 155.

63 בבלי יומא נב ע"ב; שם, הוריות יב ע"א; ירושלמי שקלים ו הל' ב' (מהדורת האקדמיה עמ' 623). על הקשר בין פרשייה זו לקריאת התורה במעמד הקהל ראו משנת סוטה ח, ח ובהערותיו של אלבק בפירושו בעמ' 389. וייתכן שאף כאן יש לזהות בסיפור על אודות אגריפס משקעים מנטיים. וכך מפרשו במובהק הרמב"ן בפירושו לרברים כח: 42 ולוקרא כו: 15 שכולו פשר אקטואלי לפסוקים. על מקורותיו ניתן ללמוד מתוספתא סוטה ז הל'

לפני חכמי ימי הביניים עמד מאמר מן התלמוד הירושלמי ולפיו ספר התורה נגלל בפסוק המהווה את בסיס הדרשה.⁶⁴ מסורת זו מנוסחת בבירור במדרשים מאוחרים על הפסוק בשמות טז:32, אשר מורה לקחת את צנצנת המן "למשמרת לדרתיכם":

למשמרת, לדור המדבר, למשמרת בארץ ישראל, למשמרת לעתיד לבא, לפי שצנצנת המן ומקלו של אהרן שקדיה ופרחיה, והארון ובריו, וכל כלי המשכן, גנוזים תחת מחילות ההיכל, ומי גנזם יאשיהו המלך גנזה, בשעה שמצא חלקיהו הכהן ספר התורה פתוח בהיכל כתוב בו יוליך ה' אותך ואת מלכך וגו' (דברים כח לו), מיד עמד וגנז כל אלו, שנאמר ויאמר המלך לכהנים המבינים בעם. תנו לכם את ארון ברית ה' כי אין לכם משא בכתף ועתה עבדו את ה' בכל לבבכם⁶⁵ (דה"ב לה ג)⁶⁶

לפי מדרש מאוחר זה, המקרא שימש כאמצעי מנטי כפול. לראשונה שימש כאמצעי מנטי ספר התורה שנמצא פתוח בהיכל בדברים כח:36. זאת אף שנבואת משה בספר דברים נושאת אופי כללי ואינה מכוונת ליאשיהו (ואף לא הוגשמה במלואה בימיו) – משנמצא ספר התורה פתוח בפסוק זה הייתה זו עדות על העתיד להתרחש לממלכת יהודה בעתיד הקרוב, ולפיכך גנז המלך יאשיהו את הארון. בעקבות הפעולה המנטית הזו, התבררה משמעות מנטית מסדר שני. גניזת הארון הגשימה את המקרא בשמות טז:32: "משמרת לדרתיכם" והעניקה למקרא זה פשר חדש: "משמרת לעתיד לבא". למעשה, משבח המדרש את יאשיהו על זיהוי נכון של

טז; בבלי סוטה מא ע"ב. על ההקשר ההיסטורי ראו דיונו של שוורץ תשמ"ז (עמ' 171-188).

64 ליברמן תשמ"ד (עמ' 297, הע' 38) וראו גם את פירוש רד"ק לדברים לד:19. ודומה שאף כאן ניתן לזהות בפרשנות ימי הביניים ויכוח על משמעותה המנטית של הדרשה. בשונה מפשט הכתוב, לפיו קרע יאשיהו את בגדיו מפני שהזדעזע מהפער שבין עבודת ה', המתוארת בספר דברים, לזו הנהוגה בממלכתו. ובשונה מפשט הדרשה שלפיה פסוק זה זעזע אותו מפני שהוא מנבא את חורבנה של ממלכתו ואת גלותו שלו, מבאר רש"י מה ראה יאשיהו לזהות קללה זו עם עצמו שלא כאות מנטי: "ודרש בעצמו 'אשר תקים עליך' העם המליכו ולא נביא על פי הדבור". פירושו של רש"י נסמך על מלכים ב כא:24 שלפיו מונה על ידי עם הארץ ולא בידי ה'. באופן דומה פירש הרמב"ן את הקללה כמוסבת על אגריפס.

65 על שינויי הנוסח מן הפסוקים ראו הערותיו של שלמה בוכר שם.

66 מדרש "לקח טוב" המכונה "פסיקתא זוטרותא על חמשה חומשי תורה", שמות טז, לב (מהדורת באבער ווילנא ת"ר עמ' נז); וכיו"ב במדרש "שכל טוב" על אתר ומהדורת באבער, ברלין תרס"א, עמ' 245].

הסימן המנטי שניתן לו.⁶⁷ אם נקבל מסירה זו כמסורת ארץ ישראלית אע"פ שאינה מופיעה בירושלמי שבידנו, הרי שהנהוג אינו בכלי בלבד. ייתכן שעדות עקיפה על מנהג ארץ ישראלי מעין זה ניתן להעלות מהשוואת הפירושים שמקנים הירושלמי והבבלי לצירוף "בת קול". בירושלמי שבת ו:י מופיעה מימרת ר' יוחנן המתירה להשתמש בבת קול בהקשר של הדיון בדרכי אמורי, היינו בנהגים מאגיים ומנטיים אסורים ומותרים. לעומת זאת, בבבלי מגילה לב ע"ב, ברצף של מימרות המיוחסות לר' שפטיה בשם ר' יוחנן מובא: "ואמר רבי שפטיה אמר רבי יוחנן: מנין שמשתמשין בבת קול? שנאמר: ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר". כל המימרות המובאות בסוגיה זו נוגעות לקריאת התורה. ייתכן, כמובן, שמימרה זו יוצאת מן הכלל ונוגעת להליכה אחר בת קול באופן כללי. כך אכן מפרשה הבבלי לאלתר, תוך שהוא מוסיף שתי מגבלות לאמינותה של בת הקול: "והני מילי – דשמע קל גברא במתא וקל איתתא בדברא. והוא דאמר הין הין, והוא דאמר לאו לאו". אולם, אין זה מן הנמנע שבמקרה היתה מימרה זו קשורה אף היא להלכות שדרש ר' יוחנן בנוגע לקריאה בתורה וכך נקשרה בת קול זו באופן זה או אחר למקרא כמדיום. עדות לכך, יש להביא מהדוגמה שסוגיית הירושלמי מביאה לשימושו של ר' יוחנן עצמו ב"בת קול":

ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש הוו מתחמדין מיחמי אפויי דשמואל. אמרין. גלך אחר שמיעת בת קול. עברון קומי סידרא. שמעון קליה דטלייא: "ושמואל מת".⁶⁸

על פי הבבלי, בת הקול חייבת להיות חריגה מדרכי הטבע. לעומת זאת, על פי הירושלמי בת הקול אינה אלא שמיעת פסוק על דרך המקרה. לאור הקשרה של הדרשה בבבלי והדוגמאות בירושלמי בהחלט ייתכן שר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש הלכו במכוון לשמוע את הפסוק העולה מקריאתם של הילדים.⁶⁹ מקורות מאוחרים יותר מורים במפורש על האפשרות להשתמש בספר התורה:

67 וראו בן ציון תרל"ט, עמ' 23-25 (מובא אצל גרינולד ז' תשס"ה, עמ' 59), שביאר באופן דומה את הלשון הקשה בנחמיה ח:14: "וימצאו כתוב בתורה" ושם, יג:1: "נקרא בספר משה [...] ונמצא כתוב בו". על מקבילה נוצרית דומה ראו פיטצמיר 1981, עמ' 526-528.

68 שבת הל' י (האקדמיה עמ' 400).

69 הוא הדין ביחס לסיפורו של בר קפרא שם, אך הסיפור השלישי על אודות ר' יונה ור' יוסה מרחיב את חלות המונח גם ללשון חול. כך או כך, התביעות הבבליות לא נתבעות כלל בירושלמי. בדרשות מקבילות בהם מופיע הפסוק בספרי דברים שי (מהדרות פינקלשטיין עמ' 351); באדר"ן נוסחא ב' פרק מג (מהדרות שכטר עמ' 120) מתפרש כתוב זה כהבטחה לנבואה ישירה מה' לעתיד לבוא.

"בחדש השלישי לצאת וגו' (שמות יט:א). זה הוא שא' הכת' הלא כתבת לך שלישים במועצות ודעת' (משלי כב:כ), אם ביקשתה ליטול עצה מן התורה הוי נוטל. אמ' דוד, כשהייתי מבקש ליטול עיצה בתורה הייתי מביט ונוטל עצה, שנ' 'בפיקודיך אשיחה ואביטה אורחותיך' (תהלים קיט:טו). ואו' 'בפיקודיך אתבונן' (שם:קד).⁷⁰

דרשה מאוחרת זו – כמו גם אחרות⁷¹ – מזהה את המכתם החכמתי הרומז על ספר ("הלא כתבתי לך") עם התורה. אולם, את נטילת העצה מן התורה היא מבססת על הקשרו של הפרק במשלי כמו גם על הפסוקים מתהלים קיט, המעידים בעיני הדרשן על מנהגו של דוד המלך, שלו מיוחסת כתיבתם.

שימושי תורה או ספרי גורלות?

בחזרה לסוגיה התלמודית ממסכת חולין צה. ייתכן שהספר שבו בדק שמואל אינו דווקא ספר התורה, אלא ספר שנועד לנחש. אילו היה מדובר בספר התורה – בדומה למדרש אודות יאשיהו – סביר שבעל הסוגיה היה מציין זאת בפירושו. גם ההקשר המידי שבו נמסר מנהגו של שמואל איננו רומז דווקא לכיוון זה. הסוגיה מוסרת שרב, בר פלוגתו של שמואל, "בדיק במעברא". לסימן זה וודאי אין קשר לתורה.⁷² ספרי נחוש לגילוי עתידות היו שכיחים ביותר בעולם היווני והרומי, כונו "ספרי גורלות" ונפוצו בתרבויות שונות ומגוונות.⁷³ הכינוי "ספרי גורלות" הוא כינוי משני, שמעיד על התרחבות משמעות המושג גורל ממושג החל על שימוש בכלי גורל כגון כפיסי עץ, חרסים, חותמות וכיו"ב למושג כולל החל גם על שימוש באמצעים מנטיים אחרים. מעתק לשוני זה התרחב והתבסס בתרבות הרומית עד

70 פסיקתא דרב כהנא פסקא יב (מהדורת מנדלבוים, נויארק תשכ"ב, כרך א, עמ' 213).
71 בבלי מגילה ז ע"א; דברים רבה ניצבים (מהדורת ליברמן עמ' 117) ודרשות שונות בפסקא זו.

72 לעומת זאת ר' יוחנן, האמורא הארץ ישראל, "בדיק בינוקא". כאן מפרשים מסורתיים וחדשים מזהים זאת בצדק עם הנוהג לשאול פסוק מאת התינוק. אלא, שכפי שעולה מהמשך הסוגיה ומהמקבילות בירושלמי, במקרה זה קדם הסיפור המובא מיד לאחריו להמשגה התלמודית, שנבעה מהלשון שתיארה את מנהגי רב ושמואל. כיוון שנאמר על רב שבדק במעבורת ועל שמואל שבדק בספר נאמר על ר' יוחנן שבדק בתינוק.

73 מעבר למחקרו המשווה של ואן דר הורסט 2002 ראו התייחסות לגורלות על בסיס כתובים מגוונים מבחינת התוכן והמדיום אצל נאט'ד 2010; קלינגשרין 2002; הנ"ל 2005; הנ"ל 2006; גראף 2005; גרוטנלי 2005; צ'מפו 1990; הנ"ל 1990a. אם אכן יש לזהות את שימושו של שמואל בספר כשימוש בספר גורלות הרי שזו אחת העדויות המוקדמות ביותר לשימוש בספר גורלות בתרבות המונותאיסטית.

כדי כך שכלל אמצעי הנחש כונו: sortes.⁷⁴ גם בתרבות היהודית העתיקה שעד שלהי תקופת התלמוד ישנן עדויות על שימוש בגורלות פסיים כאמצעי נחש,⁷⁵ אולם מעטות מאוד העדויות על הרחבת חלותו של המושג על שימושים מנטיים משניים. גם בשפה העברית יש מגוון רחב של מונחים, שהורו במקורם על אמצעים מנטיים ספציפיים והוראתם התרחבה דוגמת: 'קסם', 'נחש', 'נבואה' ועוד.⁷⁶ אולם הוראת המונח 'גורל' לא הורחבה לכיוונים אלו. לאור זאת יש לשער, שבמקום שחלותו של המונח מורחבת בספרות היהודית לפנינו עדות על היכרות עם נהגים מנטיים מתרבויות אחרות ושאלה של דרכי נחש או למצער של המונח המשמש לתיאורם. ייתכן שדוגמה מעין זו ניתן למצוא בעדותם של ראשונים על נוסח מדרש ההלכה לספר דברים, שהיה בידם. בתלמוד הבבלי מובאת מימרה: "אמר רבה בר בר חנה אמר רבי שמואל בר מרתא אמר רב משום רבי יוסי איש הוצל: מניין שאין שואלין בכלדיים? שנאמר: תמים תהיה עם ה' אלהיך."⁷⁷ בעלי התוספות תולים בספרי גרסה מקבילה למימרה זו: "ובספרי דרש: מנין שאין שואלין בגורלות? שנאמר תמים תהיה."⁷⁸

את חילופי הנוסח שלפנינו בין "כלדיים" ל"גורלות" ניתן להבין במספר דרכים. לפי הסבר אחד אין קשר בין הדברים. חכמים שונים תלו בציווי "תמים תהיה" נהגים מנטיים בני זמנם שלא הוזכרו במפורש קודם לכן. אם יש לתת אמון בנוסח הראשונים המיוחס לספרי, הרי שהוא פסל את השימוש בגורלות⁷⁹ ואילו בבבל פסלו את

74 ג'ונסטון 2008, עמ' 145, לאק 2006, עמ' 244-245.

75 על האטימולוגיה של ה"גורל" ושמות הקשורים בו ראו "ערוך השלם", עמ' 363; קוטשר תשכ"ה, עמ' 15-16; אברמסון תשמ"ח עמ' 323; ברונזניק תשל"ז; גבריהו ולוינשטאם 1965. על שימושים מנטיים שונים בגורל (מעבר לאלו שהוזכרו) ראו בקצירת האומר לינדבלום 1962; האלו 1983; איגנטיוס 2007; טגר-כהן 2002; שושן 1990, עמ' 110-108; הנטסמן 1996-1997; שמידט פ' 2008; ברדסלי 1960. למבט תרבותי רחב יותר ראו דקסברי 2002, עמ' 16-23; ת'ומס 1971, עמ' 139-146; גטקר 1619.

76 ראו למשל את הצירופים "ספרי מינים" ו"ספרי קוסמים" או "ספרי קוסמין" המורים אצל חז"ל ככל הנראה הן על ספרים נוצריים הן על ספרים מאגיים (אף שסביר להניח שבמקורם הם מציינים מושאים שונים) בתוספתא חולין פ"ב הל' ו, שבת יג הל' ה, ידים ב הל' ג; ספרי נשא, פסקא טז; בבלי שבת קטז ע"א; סנהדרין ק ע"ב; חולין יג ע"א.

77 בבלי פסחים קיג ע"ב.

78 תוספות מסכת שבת קנו ע"ב; והשוו לעדותו המאוחרת מן המאה ה-14, של רבינו ירוחם המזהה מדרש זה עם שורה של טכניקות מוכרות של נחש גורלות ואמצעים מנטיים ב"תולדות אדם וחווה", ונציה שי"ג, קנט טור ד וכן ב"בית יוסף", יו"ד קעט.

79 לפי מובן זה יקשה להגדיר בחדות את מושאו, אך ייתכן שהעיד על פולמוס ביחס לנחש בכלי-גורל, שאין זה המקום להרחיב את הדיון עליו.

השאלה בכלדיים, מונח ששימש ככל הנראה כשם כולל למנחשים שאינם יהודים.⁸⁰ הסבר זה יכול להיתמך בהבדל שבין מושאי הדרשות: המימרה בכבלי דוחה את בני האדם העוסקים בנחש; בעוד שנוסח הספרי של התוספות דוחה סוג מסוים של נחש. הסבר אחר וסביר יותר בעיני עשוי להצביע על קשר תוכני בין שתי הדרשות, אשר הדמיון הלשוני שביניהן כה מובהק. לפי הסבר זה, שתי הדרשות מכוונות לעניין אחד תוך שימושים במושגים חלופיים ושתיהן נועדו לפסול קשת רחבה של טכניקות מנטיות.⁸¹ כפי שעולה מכתבים יהודים הלניסטים וכפי שכתב דיודורוס מסיציליה במאה הראשונה לפני הספירה, הכלדיים השתמשו בטכניקות נחש רבות ומגוונות, המבוססות על סוגים שונים של 'נחש של חכמה', ובקרב סוגים אלה תפסה האסטרולוגיה מקום מרכזי.⁸² מעניין לציין שהכותבים הרבים, המתייחסים למאגיה ולמנטיקה כלדאית, כמעט ואינם מזכירים נחש בגורלות או בספרי גורלות.⁸³ אם יש לזהות בין תוכנן של שתי הדרשות, דומה שאת ה"גורלות" בנוסח הספרי המופיע בתוספות יש להבין כקליטה של המונח הלטיני תוך תרגום חוזר לעברית, בדומה לתרגום שאילה (או "תרגום קלק").⁸⁴ כך, זוהתה המנטיקה השנויה במחלוקת, זו

80 ראו בבלי פסחים ק"ג ע"ב; ברכות סד ע"א; שבת ק"ט ע"א; קנו ע"ב; יבמות כא ע"ב; סנהדרין צה ע"א; בראשית רבתי פרשת בראשית עמ' 57. על ביסוס הגדרת נחש אסור על בסיס זרותו בספרות הבית הראשון והשני ראו: ריקס 1990; הנ"ל 1995. ייתכן שיש כדי לערער דיכטומיה זו בחילוף הנוסח בין "כלדיים" המורים על טכניקות זרות או על אנשים זרים לבין "גורלות" המורה על טכניקה מוכרת ומופנמת במסורת היהודית.

81 כך גם במדרש תנאים דברים יח:ג (מהדורת הופמאן, עמ' 110): "תמים תהיה עם ה' א' מיכן שאין שואלין לכלדאין". אם מקור זה אכן תנאי הרי שלפנינו שני מדרשי הלכה תנאיים שמתחלפים זה בזה; אולם ייתכן שאינו אלא ציטוט מן הכבלי. והשוו למחלוקת רש"י ותוספות, בתוספות שבת קנו ע"ב, ד"ה: 'כלדאי'.

82 בדניאל ד: 4 מופיעים הכשדים המזוהים במקורות שונים עם הכלדאים. בספרות בית שני המאוחרת יותר הכלדאים מופיעים למשל אצל פילון, על החלומות, א, 53, עמ' 322-323 והוא מזהה אותם מפרשות כאסטרולוגים; יוסף בן מתתיהו מלחמת, ספר שני, ג: 112, עמ' 226; במקורות לא יהודיים ראו למשל: סטראבו גיאוגרפיה, טז, א, 6 עמ' 200-203; דיודורוס מסיציליה, ב, כט 1-4, עמ' 444-447.

83 עם זאת, ייחוס של ספרי נחש ומאגיה לכלדאים בתרבות ההלניסטית, הרומית והביזנטית מוכר לנו היטב, הן מן הפרגמנטים המכונים "האוראקל הכלדאי" (על פרגמנטים אלו המייצגים, לדעת מרבית החוקרים, ניסיונות לתיאוסופיה של המאגיה והמנטיקה הכלדאית [אשר קשריהם לנושא חורגים מעבר לעיסוקנו כאן] ראו: לווי 1956; גונסטון 1990; לינדרברג 1983; מג'ריק 1989) והן מדמותה של הסיבילה הכלדאית, אשר זכתה למקום של כבוד במסורת הרומית.

84 דומה בעיני שכך יש להבין גם את הביטוי: "תעלו לי גורל על שאלתי" מ"ספר הרזים" מרגליות, עמ' 103 ש' 30; "ספר הרזים א ו"ב", סימן 225, עמ' 78-79.

שהדרשה בקשה לאסרה על סמך דברים יח:13, כ"שאלה בגורלות". כבמקרים רבים אחרים, איסור זה על שני נוסחיו הוטמע בספרות ההלכתית והפך לקנוני בפתיחה לאיסורי הנחש בשולחן ערוך: "אין שואלים בחוזים ככוכבים ולא בגורלות".⁸⁵

מספרי גורלות לגורל תורה

קשה להכריע בשאלת קדמותה של גרסת ה"ספרי" המופיעה בתוספות. על כל פנים, דומני שהשיקול הלשוני בנידון זה מכריע ומורה שהמקורות הרבניים קלטו ממקורות חיצוניים את המונח "גורל" ככינוי לנחש הנסמך על טכניקה החורגת מהטלת גורלות באופן פיס. מלבד האזכור של מנהגו של שמואל לברוק בספר, איני מכיר עדות קדומה, מלפני המאה העשירית, שעשויה להתפרש כשימוש בספרי נחש, המכונים ספרי גורלות. מן המאה העשירית ואילך ישנם אזכורים רבים מאוד לסוגי נחש שונים, המכונים גורלות (שייתכן בהחלט שמקורן קדום יותר ושיש לשייכן לתקופת הגאונים)⁸⁶ הן בכתיב יד⁸⁷ הן בספרות ההלכה. ספרים אלו זכו להעתקות רבות, להדפסה ולתפוצה, שהולכת וגוברת לאורך השנים עד המאה העשרים ועד ככלל.⁸⁸ ספרי גורלות אלו חדרו בהשפעה מוסלמית מובהקת אל המרחב היהודי, וזה 'גייר' אותם ועם זאת הותיר עקבות ברורים לתהליך שיוך המנטיקה לתרבות

85 שולחן ערוך, יורה דעה, סימן קע"ט.

86 ראו דבריו של ג' שלום על כ"י "מעייני החכמה" ו"שימושי תהילים" בתוך: שלום תר"צ, עמ' 10; ייתכן שניתן לקשור חלק מן השימושים הללו עם המתקפה הקראית על הרבניים המשתמשים בספרי מאגיה כגון אלו המוזכרים ב"פתרון שנים עשר" ביחס להושע ג, ד ולהושע ד, יב (שם, עמ' 5 ו-6 בהתאמה). כדאי לשים לב בייחוד למקור האחרון: "עמי בעצו ישאל – נבערה בהלקח רוח נבואה מהם ולא יענם ה' וילכו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו על כן יהיו צריכים לשאול בעץ מן המלמדים בספר". כאן "המלמדים בספר" הם ה"עץ" שתשובתו הבל, וככל הנראה רומז אלקומסי למורים הרבניים עצמם. חלק מספרי הגורלות קושרים את עצמם עם דמויות ומוסדות מגוונים מן המסורת היהודית (ראו דוגמאות לרוב בהע' 3 לעיל) ואין זה המקום להרחיב את הדיון בזה.

87 על פי הרצאה שנשאה יעל אוקון, מנהלת המחלקה לכתיב יד בבית הספרים הלאומי, ככנס: מעולמם של כתבייד עבריים, ח' תשרי תשס"ו, 11 באוקטובר 2005, מקוטלגים במכון מעל 800 כותרים של ספרי גורלות שניתן למינם למגוון סוגים (יעל ואני מקווים להקדיש להם בקרוב מחקר נפרד); בסקירת המצאי לקראת עריכת קטלוג מן הגניזה הקהירית איתר גידי בוהק 128 קטעים של ספרי גורלות מלבד 22 "גורלות חול"; ראו בוהק 2010; למחקר על ספרי גורלות יהודיים, ראו לעת עתה שוורץ מ' 2003; שטיינשניידר 1863, עמ' 123-120; ברכרדט 2003; מאירסון 2006; שקד 1988.

88 היום חלקם הפכו למקוונים, ראו: <http://www.urim-thummim.com/> (נדלה ב-11/11/2010).

היהודית.⁸⁹ למרות זאת, יחסם של בעלי ההלכה לסוגה זו היה שלילי בעיקרו והיא תויגה תחת איסור הקסם. בניגוד לספרי הנחש, הנחש באמצעות התורה זכה למעמד מיוחד בספרי ההלכה. כך למשל בספר "סודי רזיא", המיוחס לר' אלעזר מוורמייזא, מיוחסת מנטיקה זו גם למלאכים עצמם: "יש מלאכים שיודעים עתידות וסתרי הכבוד על ידי ראייה שבענן כבודו ויש בהקול ויש שהגדה ויש במזלות ויש על ידי ראיית תורה".⁹⁰ אפילו בקרבם של פרשנים ובעלי הלכה בעלי מגמה רציונליסטית חריפה מוחרגת הביבליומנטיקה. כך, אף הרמב"ם, מתנגדם החריף ביותר של המאגיה והמנטיקה, אשר הסתייג בחריפות מכלל אמצעי הניחוש, פסק: "השואל לתינוק אי זה פסוק אתה לומד אם אמר לו פסוק מן הברכות ישמח ויאמר זה סימן טוב";⁹¹ אולם, הוא הגביל את הסימן כך שיוסב רק על העבר ולא יוביל להכרעה מעשית. מתשובה הלכתית שהשיב אנו למדים על קיום התופעה של ניחוש באמצעות התורה:

שאלה: ויורנו בדבר מי שפותח בספרי תורה על דרך הגורל,⁹² האם זה מותר אם לאו, ביחוד מאחר שאותו האיש שליח צבור והוא בא אל גויים וערלים לפתוח להם ולהטיל להם (גורל) ונתפרסם בזה אצלם. ולפעמים יצאה מזה תועלת. האם זה מותר לו? ואין עליו בזה בושה ואין לצבור עליו תרעומת ולא חלול השם. והאם יוסר בגלל זה ממינויו אם לאו? ויורנו הדרתו הקדושה ושכרו כפול מ"ה.

התשובה: מונעים אותו מלעשות כך לגויים, לפי שבזה חלול. אבל לא יוסר (ממינויו) ולא ייענש. וכתב משה.⁹³

בתשובה זו השואלים מכנים את הפרקטיקה "על דרך הגורל", ולפיכך נראה שהם יודעים להשוותה לפרקטיקות אחרות מסוג זה המכונות כך. מדבריהם עולה בכירור שהאיש ומנהגו אינם חריגים ואינם מעוררים אנטגוניזם בסביבתם. הרמב"ם מגלה בתשובתו יחס סלחני ביותר למנהג זה. הוא אינו כולל אותו תחת אחד

89 ראו מאירסון 2006, עמ' 395, הע' 21; על השימוש בגורלות שונים ועל ייחוסם לדמויות מוסלמיות שונות (כמקום אחר אדון בהופעתן מאוחר יותר גם בספרות היהודית): סאבאג' 2004.

90 "סודי רזיא", עמ' ט; לסקירות רחבות יותר ראו גרינולד תשנ"ד; אידל תשמ"ח, עמ' 17-19; על היחס בין חסידי אשכנז לספרות ההיכלות ולקבלה ראו הנ"ל תשנ"ג, עמ' 108; וולפסון 1994, עמ' 190-191; קרנפוגל 2000.

91 רמב"ם, הלכות עכו"ם יא הל' ה'; על מהלכיו הפרשניים ביחס לאמונות ההמון ועל שיקוליו הפילוסופיים בפסיקת הלכה בשאלות אלו ראו טברסקי תשנ"א, עמ' 357-361; הלברטל תש"ס, עמ' 41-42; שוורץ תשנ"ט, עמ' 92-110.

92 בערבית יהודית: "עלי סביל אלקרעה".

93 "שו"ת הרמב"ם" סימן קעב, כרך ב עמ' 320-321.

מאיסורי התורה ואף לא מקבל את הסנקציה הקהילתית שהשוואלים מציעים ועם זאת הוא מורה להם להפסיק את המנהג. ודוק, הרמב"ם אוסר "לעשות כך לגוים" וקוראיו עשויים לחשוב שבעבור יהודים פעולה זו מותרת.⁹⁴ לעניות דעתי, סגנון זה ודברים אלו של הרמב"ם ניתן להבין רק על רקע של נהגים רווחים, אשר הפוסק לא משוכנע שהוא יכול להם. ואכן, הראב"ד השיג מפורשות על הרמב"ם במשנה תורה וטען שיש לסמוך על הסימנים המותרים לשם קבלת החלטות מעשיות. ר' משה מקוצי, בעל הסמ"ג (ספר מצוות גדול) דן בדברי הרמב"ם וחלק עליהם רק בנוגע למשמעות המנטית של פסוקי התורה: "ומצינו כמה גדולים שאמרו לינוקא פסוק לי פסוקיך, ר' יוחנן בפרק גיד הנשה⁹⁵ ורב ששת בפרק מי שאחזו⁹⁶ ועושים מעשה כדברי הפסוק וחושבין [דבר] זה כעין נבואה."⁹⁷

בעלי הלכה שונים ניסו ליישב בין דבריו של הרמב"ם לבין פסיקותיו, אולם כך או אחרת הם הכשירו את הנוהג הרווח של נחש הנסמך על פסוקי התורה.⁹⁸ לשיאו הגיע תהליך האשרור של נהגים אלו בספרי ההלכה הקאנוניים: ה"טור", ה"שולחן ערוך" ו"המפה". כך פוסק ר' יוסף קארו ב"שולחן ערוך": "בית, תינוק ואשה אף על פי שאין ניהוש, יש סימן". ומוסיף עליו הרמ"א: "[...] וכן מותר לומר לתינוק: פסוק לי פסוקיך [...] וההולך בתום ובוטח בה', חסד יסובבנו (תהילים לב, י)."⁹⁹

דברים אלו מתייחסים לנחש באמצעות פסוקי תורה בעל פה ולא דווקא לשימוש בספרים לצרכים מנטיים. אולם, בן זמנם של ר"י קארו ושל הרמ"א, ר' יעקב קאשטרו (או קסטרו 1525–1610) כותב בהגותו ל"שולחן ערוך" בספר "ערוך לחם". על עצם דברי השו"ע שפסק שאין לשאול חוזים בכוכבים וגורלות הוא מעיר: "ומ"מ

94 אף הערותיו של בלאו, שם, רומזות לכך. וייתכן שבדומה לפירושו על טעמי הקורבנות הוא עורך פשרה זו עם נהגים מנטיים ומעדיף שיעשו על ידי התורה ולא באמצעים נוכריים.

95 חולין צה ע"א.

96 גיטין סח ע"א.

97 ספר מצוות גדול לאוין סימן נא. על מהדורות הסמ"ג ראו קופפר תשל"ג, עמ' 524–525 והערות שם.

98 בכלל אלו גם בעלי הלכה מימוניים מובהקים דוגמת ר' מנחם המאירי החולק על הרמב"ם מפורשות ומגן על מסורת פרובנס כפי שקיבלה ביטוי בהשגת הראב"ד. ראו בית הבחירה, עמ' 250. דיון ראו אצל סמט תשס"ג; הלברטל תש"ס, עמ' 46–47.

99 שולחן ערוך יורה דעה סימן קעט סעיף ד; על לבטיו של ר"י קארו יוכלו להעיד פירושו לרמב"ם ולטור ר' כסף משנה הל' עבודת כוכבים יא' הל' ד ובית יוסף יו"ד סימן קע"ט, ד; וכן פסקו בעקבותיהם נושאי הכלים על השולחן ערוך, הש"ך שם, ס"ק ה: "משמע דעת הרב והפוסקים דאפי' לעשות מעשה ולסמוך עליו לעתיד על הפסוק מותר דחשיב קצת נבואה"; והט"ז שם, ס"ק ג: "ופסוק לי פסוקיך הוי כעין נבואה קטנה".

אין מדקדקין עם בני אדם בזה יותר מדאי,¹⁰⁰ ומציע מניפולציה המאפשרת לשאול באמצעות כלי שני: "ואפשר ששואל מאותן ששאל בחוזים או בגורלות לא חמיר כולי האי" ובהמשך הוא מוסיף: "ונראה לי דלכולי עלמא מותר לפתוח בתורה לראות הפסוק העולה, כי היא חיינו. וכמו שמצינו ביאשיה שעשה מעשה על שמצא ס"ת גלול באותו פסוק, וכן עמא דבר."¹⁰¹

דבריו של ר' יעקב קאשטרו רבי ערך, הן מפני שהם מספקים לגיטימציה הלכתית מפורשת לנהוג זה הן כעדות על כך ששימוש מעין זה בספרי התורה רווח בציבור וזוהה מושגית עם שאלה בגורלות.

עדות דומה עולה גם מכתבי יד, אשר עשויים להבהיר את אופיין של הפרקטיקות הנדונות. אמנם, כיוון שאמצעי נחש זה, היינו התורה או המקרא, משמש לצרכים שונים וכשהוא משמש לצרכי נחש הוא כה זמין ופשוט לשימוש, ממילא לא ניתן להעלות מכתבי היד עדות מלאה לשכיחות השימוש בתורה לצרכי נחש. עם זאת, כתבי היד מכנים לעיתים את השימוש בתורה "גורל החומש",¹⁰² מספקים מרשמים לעריכת הגורל ואף מתארים את תוצאות השימוש בו.¹⁰³ אביא כאן דוגמאות אחדות

100 "ערך לחם", עמ' לה ע"א (וכן הציטוט הבא).

101 שם, לה ע"ב.

102 ולהלן מספר דוגמאות מייצגות מתוך כתבי יד: ירושלים – בניהו צ 45 (בית הספרים הלאומי f43610) ליקוטים של גורלות מן המאה הי"ט, עמ' 11ב: "גורל בחומש: כשתרצה להביא שאלתך על תאבתך!, כשתפתח בחומש הוי מתכוין בג' אתיות אלו ובניקודם: יוכתמיאל ישקתנוכך יוחלנבירון. דע את אלהיך ותן מעדנים לנפשך ואחר תפתח החומש" ושם בהמשך מרשמים ל"פתיחת הלב" ול"גורל ההיכל"; ירושלים – מכוון בן צבי 2295/3 (בית הספרים הלאומי f36082), מתחילת המאה הי"ט, עמ' צב"צ-צה", ספר גורלות שאינו נמנה על ספרי הגורלות המיוחסים והמודפסים ומסודר לפי נושאי השאלות כשחלק ניכר מן התשובות מבוסס על פסוקים (ואחרים מבוססים על פתגמים עממיים מוכרים). ירושלים – בניהו צ 327/1 (בית הספרים הלאומי f43721), עמ' 2ב, כ"י משלהי המאה הי"ט, בטור ריק בתוך ספר "אורים ותומים החדש" מופיעות הוראות של "גורל בפני עצמו" המבוסס על דפרוף במקרא; בכ"י ניו יורק – להמן K 127 (f 72500), אוסף סגולות וגורלות, מהמאה י"ט, בעמ' 14א-ב, שלשה מרשמים שונים לגורל באמצעות חומש; בכ"י ירושלים – בניהו צ 13/112 (f43822), שמהווה לקט רחב מאוד של גורלות שנעתיקו במאה ה-19, עמ' 7: תהליך מורכב של שימוש בספר תהילים בדילוגי פסוקים, יחד עם לוח גורל תחת הנחות פסכדואסטרוולוגיות.

103 ראו למשל קטע האיגרת מן הגניזה שאליו הפנה בלאו ב"ש"ת הרמב"ם, עמ' 321, הע' 2; מאן 1969, II, עמ' 307:14: "וראיתי בספר תורה ויצא מזלי שאיני נצלחת"; וראו דיון אצל גויטיין 1967, כרך I, עמ' 346; כרך 3, עמ' 136; כרך 5 עמ' 331 (על המנטיקה בהקשר זה ועל מקורותיה אבקש לדון במקום אחר). אני חייב הפניה זו לגידי בוקה שהסב את השומת ליבי גם לווידויו המעניין של גוייטיין עצמו (שהיה רציונליסט גמור) על אות

לצורך המחשה, דוגמאות שיש בהן גם כדי ללמדנו על התופעה בכללה: כתב יד של ספר "שושן סודות" המיוחס לרמב"ן, ספר קבלה מעשית ברוח אשכנזית העוסק בקבלת שמות, מן המאה הטז-יז מורה:

סוד שם להטיל גורל על הספר ושם זה נל"ך ומקורו אהי"ה והנה צרופו עם מקורו אנה ליכה¹⁰⁴ ומלאכו אהביא"ל ועזריו שהריא"ל ברכיא"ל בואל עזריאל. וככה סדורו: אמור פסוק "זה ספר תולדות אדם"¹⁰⁵ ג"פ וזכור זה השם ופתח החומש ג"פ זה אחר זה וראה בראשי העמודים האותי' וצרפם והשליכם ז"ז והנשאר מן השלישי במספרי השורש היוצא, שם הוא המכוון.¹⁰⁶

ביבליומנטית בתפילת ראש השנה בחברת אריך פרום בכיתו של פרנץ רוזנצוויג ערב נסיעתו לארץ בשנת 1922, ראו שם כרך 5, עמ' 597, הערה 49; ריף 2000, עמ' 112 ובכ"י וטיקן 26 (בית הספרים הלאומי f 8601) 201, (כתב היד עצמו מן המאה הי"ג, אולם יש להניח שלפנינו הוספה מאוחרת) "גורלות של אשתי": "בראשונה בספר ויהיה חיי שרה יצא לי: 'ויאמר אחיה ואמה תשב הנערה אתנו ימים או עשור אחר תלך. ויאמר אל תאחרו אותי והשם הצליח רכבי שלחוני ואלך לאדני. ויאמרו נקרא לנערה ונשאלה את פיה. ויקראו לנערה ויאמרו אליה התלכי עם האיש הזה ותאמר אלך'. בשניה בפרשת ויגש: 'כי עבדך ערב את הנער מעם אבי לאמר אם לא אביאנו אליך וחסאתי לאבי כל הימים ועתה ישב נא עבדך תחת הנער עבד לאדני והנער יעלה עם אחיו'. ויקה"ל: 'תמלא אותם חכמת לב לעשות כל מלאכת חרש וחשב ורוקם בתכלת ובארגמן בתלעת השני' וכו' ואחר שהשלכתי חשבון שלשה והשלשה תיבות והשלשה אותיות באלה פקודי בתוך הפרשה כאשר צוך השם מה תעשה".

104 זוהי טכניקת צירופי שמות של האל, העולים מפסוקים מסוימים ומתוארים כהיפוסטוסות אלוהיות הממונות על תפקידים שונים. כאן צורפו שני השמות המוזכרים אות אחר אות לסירוגין.

105 פסוק זה דומיננטי מאוד בספרות הנחש (והמאגיה) היהודית כאשר מדרשו מהווה את הבסיס להנחה שלפני אדם הראשון הונח ספר נחש או ספר כשפים. על מסורות אלו ראו בבלי עבודה זרה ה"ע א': "זה ספר תולדות אדם וגו'. וכי ספר היה לו לאדם הראשון. מלמד שהראה לו הקב"ה לאדם הראשון דור דור ושיו דור דור וחכמי דור דור ופרנסיו"; והשוו לגילוי לשמואל ירחינא בבלי בבא מציעא פה ע"ב: "לדידי חזו לי סיפרא דארם הראשון" וב"ר פרשה כד ב, (מהדרת תיאודור-אלבק ירושלים תשנ"ו, א' עמ' 230-231) וראו המקבילות בהערותיו (שם). וכן ספר רזיאל (שסימנו N8117 ב"ספר הרזים א ריב"), סימנים 15-25, עמ' 6-7.

106 רמת גן – אוניברסיטת בר אילן 1/1053 (סימנו בקטלוג כתבי היד באוני' העברית f 23035) עמ' 33. אך שונה מן הנוסחים הנרפסים בשם הרמב"ן ובשם הרמב"ם. וראו על אודותיו אביבי תשנ"ב, מס' 53. גורלות דומים, אך לא זהים, הובאו ב"רפואה וחיים מירושלם", עמ' ט' = "ספר אוצרות מלאכים" עמ' 82.

טכניקה זו משלבת את פתיחת הספר עם חישובים גימטריים של ערך האותיות, אשר מפנים לשורות שבהן מצוי פתרון השאלה. ככל הנראה, על המנחש לחשב את ערכן הגימטרי של האותיות בשלוש פתיחות שונות, לסכמן ולחלקן בשבע עד שלוש פעמים. השארית מתהליך החישוב מפנה לשורה שבה מצוי המענה.¹⁰⁷ בהמשכו של אותו כתב יד, בהוספה של כתב אחר על מקום פנוי בגליון, מצוי מרשם אחר לגורל חומש המיוחס לראב"ן.¹⁰⁸

גורל שמעתי שהוא מהראב"ן זלה"ה: יקח חומש שלם שלא יחסר שום מלה ויפתח פ': "אלה תולדות השמים והארץ". וישים ב' ידיו עליה ויאמר: "יהו"ה או"א אברהם יצחק ויעקב למען שמות הקדשים היוצאים מפ' ונתן אהרון על שני השעירים גורלות גורל אחד לשם וגורל אחד לעזזאל והם יוצאים מתוך הפסוק יי לדל"ה דלת"ם ילנ"ן שתענה לי שאלתי מאתך [בתחילת שיטה]¹⁰⁹ שהענין שהוא כך וכך. ויסגור החומש וישים ב' ידיו עליו ויאמר: ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומך גורלי הבה תמים ג' פ' ויפתח החומש ובמקום הראשון יסתכל בשיטה הראשונה ויאמר ה' מנת חלקי וכו'. שהוא ז' תיבות כנגד ז' שיטים וכשיטה לשיטה שהעניין יראה איך אתחיל ויבקש פ' מתחיל [באות ז'] ושם יורוהו מברקשו.¹¹⁰

בעוד שהמקור הראשון קרוב לסימנים האחרים שב"שושן סודות" ואינו מדגיש את ייחודה של הפרקטיקה של הנפקת השם כ"גורל" (אף על פי שהוא מכנה אותה כך) והפעלתה בו איננה מעוררת תחושת אי-נוחות כלשהי, הרי שהמקור השני משתמש בתפילה ובפסוקים שנועדו להקנות לגיטימציה לשאלה בגורל הן ברמז לשמות העולים מפסוקים העוסקים בגורלות הן בפנייה לה' באמצעות הפסוקים עצמם. תופעה זו של 'גיור' טכניקות מנטיות ממקור זר מוכרת לנו היטב מתהליך ההטמעה של ספרי גורלות ערבי בחברה היהודית.

107 ייתכן שבמקורו שימש הקטע כהקדמה לספר גורלות, שהכיל לוח תשובות שהיה מסודר על פי מספרים, וכי ההפניה הייתה מהחומש ללוח תשובות בדומה ל"גורלות אורים ותומים" ולמרשמי גורלות נוספים.

108 שם, 50ב. על הראב"ן ותורות סוד ראו אורבך תשכ"ג, ד: 24-39; 73-74; על חלום הלכתי שלו עצמו ראו ב"אבן העזר" סימן כ"ו (מרגליות תשי"ז, עמ' 1). אך ייתכן שיש לקרא "רמב"ן". והשווה לגורל הדומה המודפס אצל חמוי, "דבק מאח" (עמ' ע"ד ממהדורת תשמ"א), המביאו משם המהר"ם פאפריס.

109 כאן ולהלן סימנתי בסוגריים מרובעים מילים שאיני בטוח בפענוחן.

110 גורל דומה, אך לא זהה, הובא ב"ספר אוצרות מלאכים", עמ' 82.

שני גורלות חומש בעלי אפיון דומה מופיעים בכתב יד תימני מן המאה הי"ט, שכונה "שימושי שרים"¹¹¹:

בפתיחת החומש יאמר פסוק "וקדשתם את שנת החמשים שנה" וכו' ויאמר בשם לְרֵלָה דְלָהֶם יִלְנָן יוֹהָךְ נָא מְצַפֵּץ שתודיעני תשובת שאלתי בפתיחה ראשונה דאלו השמות ברוק והם יוצאים מס"ת (=סופי תיבות) "ונתן אהרן על שני השעירים גורלות גורל אחד לה' וגורל א' לעזאזל" ותאמר "מי כמכה באלים ה' מי כמכה נאדר בקדש נורא תהלות עושה פלא" ואח"כ תבקש הפסוק המתחיל בתוך השמינית ברוק.

להשליך גורלות יהיה מחשבתו בשם בן ד' אותיות ובתוך המחשבה קח חמש מדוייק ויפתח החומש מתוך המחשבה ויחשוב השאלה קודם שיפתח ויאמר יר"מ יאו"א שיגיע לידי בפתיחה ראשונה הפסוק שיבוא באות שמינית שאדע בו שאלתי שהיא כך וכך בבירור בלי שום ספק בעולם בשם לדלהא דלתן יעבץ נא מצפץ יוהך ויפתח החומש ומהפתיחה ימנה ז' עלין וז' חצי עלין וז' דפין וז' פסוקים וז' תיבות וז' אותיות והאות השמינית יבקש הפסוק שיבוא באות זה וכה יעשה ז"פ ויראה כל דבר חפצו ברוק.

מעבר לאקלקטיות המאפיינת את כתב היד בכללו, ניתן לראות שלפנינו שלושה מרשמים שונים שעברו תהליך האחדה חלקי באמצעות החזרה על המילה "ברוק". כך, הטכניקה הראשונה של פתיחת החומש מזוהה עם "גורל" בשל הנפקת השם, המשמש את המנחש מתוך הפסוק בויקרא טז:8 בדומה למרשם שראינו לעיל; בפתיחת המרשם הבא מכונה הטכניקה: "להשליך גורלות".

אולם, לשכלול ולפיתוח נרחבים ביותר הגיעה הטכניקה במרשם המיוחס לר' חיים ויטאל. מחבר המרשם, יהיה זה רח"ו עצמו או אדם אחר, ליקט טכניקות מנטיות שונות, שעל רובן עמדתי לעיל וצירף אותן יחדיו בהוראות מפורטות להטלת גורל. הוא מייצג שלב מתקדם של פיתוח ושכלול, ולכן, למרות אורכו, אביא אותו בשלמות ומבלי לקטוע אותו:

זה הספר הגורלות למור' מוהרר'ו (מורנו ורכנו מורנו הרב חיים ויטאל) זצלהה קודם כל דבר צריך שתדע שהגורל הזה ינטל בס' (פר) ארבע ועשרים שיש בו עמודים. וקודם שתפתח הס' (פר) תקח הס' (פר) בידך ותאמר כל הכתוב לקמן ואח"ך תקח הספר ותספור ז' עלין וז' דפין וז' עמודים וז' פסוקים וז' שיטות וז' תיבות ואות השמיני שיהיה תשלום החמשים, אותה האות הוא

111 ביל גרוס (BG 373), עמ' מט"ב-נ". את הטקסט תיעתק אלון תן-עמי ואני מודה לו על הרשות להשתמש בכתב היד.

אות הגורל שבו התשובה ואים יהיה צריך לגורל ב' תתחיל לספור מסיום העמוד שבו אות הגורל הא' משם ואילך תתחיל לספור ז' עליו וז' דפין וז' עמודים וז' פסוקים וז' שורות וז' תיבות וז' אותיות ואו' הח' שהוא סוד מספר הנ' (זכר) היא נק' (ראת) אות גורל הב' כאשר יתבאר לקמן. ודע שאם תוכל לפתוח בספר באותה שעה שפותחים ס"ת [=ספר תורה] דברו לא ישוב ריקם. וזה אשר תאמר על הספר קודם שתפתחו

אנא בכח גדולת ימינך תתיר צדורה שבעה (!) פעמים שועתינו קבל ושמע צעקתינו יודע תעלומות פ"א (=פעם אחת) ותכוין שבין הכל¹¹² הם מ"ט תיבות¹¹³ ובאומרך אנא בכח תכוין שיתירו לך ספקך וישיבו לך שאלתך וגם באומרך שועתינו קבל תכוין שיקבל תפלתך ויגלו תעלומות לך תשובתך גם תאמר אלהים יחננו¹¹⁴ ע"ס [=עד סופן] ותכוין שיש בו ז' פסוקים ומט תיבות כנגד הגורל הזה. ותאמר תפילה זו.

ירמה"י או"א (יהי רצון מלפניך ה' יי אלהי ואלהי אבותי) אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב אלהי אהרן אלהי פינחס ואלהי דוד למען ז' ספירותיך אלו שהם גדולה גבורה ת'ת' (תפארת) נצח והוד יסוד מלכות שעל ידם מונהגים כל העולמות שתדרכני ותנהגני בדרך מישור ותודיעני אמיתת שאלתי כו"ך (כך וכך) ואפתח בס' (פר) במקום נכון באופן שמוסבר ה' (נוכר) אשר שם תהיה אות תשובת שאלתי תהיה אות אמת ותשובה נכונה ואמתית כפי סדר הגורל הזה ולמען ז' ספירותיך שבהם ז' עד שעולים למנין מט' ולמען המזמור שאמרתי לפניך שהם ז' פסוקים ומט' תיבות ולמען חמשים שערי בינה שהיא אלהים חיים ולמען ז' ספרים ולמען ז' היכלות הקדש וז' שחקים וז' כוכבים וז' מלאכים המשרתים את פני המלך ה' צבאות שתודיעני אחר הז' דרכים ז"פ (שבע פעמים) שאני חושב תשובת שאלתי האמתית בלי ספק כי אתה בגורלות בחרת ככתוב בתורתך ע"י הגורל תחלק הארץ וע"פ הגורל נלכד עכן בן כרמי וע"פ הגורל חלקת בין שעיר ה' לשעיר עזאזל לכן ירמ"י או"א (יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי) שע"פ הגורל הזה תודיעני תשובת שאלתי האמתית בלי ספק למען שמך היוצא מתיבות של פסוק ונתן אהרן על שני השערים גורלות גורל א' לה' וגורל אחד לעזאזל והוא לדלה דלתם ילנן ועליך כוכב פ'לונין שר השעה הזאת בכח המלאך הממונה עליך שהוא פ' ובשם היוצר אותך ברקיע ובכח בורא

112 כוונתו כאן ובהמשך היא 'שמספרם הכולל הוא', 'בסך הכל'.

113 ייתכן שיש להוסיף את שם ה' כדי להגיע למ"ט.

114 תהלים סז מפסוק ב ואילך.

העליונים שתצלחני בגורל ביד ותדריך ידי לפתוח במקום אשר יפול מספר החמשים יהיה אות תשובת שאלתי האמתית והנצחית וכפי סדר אשר כתוב בס' (פר) בגורלות ביד ואח' כ תאמר מזמור מכתם לדוד¹¹⁵ כלו פעם אחת ואח' כ תאמר פסוק תורה צוה משה¹¹⁶ וכו' ז' פעמים ויש בו ז' תיבות בין הכל מ"ט תיבות ואח' כ ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומך גורלי¹¹⁷ ז"פ ותכוין שיש בו מט תיבות בין הכל ואחכ' תפתח הס' בין ב' ידיך ותתחיל לספור מהדרף שתפתח מראש הדרף עד תשלום אות הן' כנזכר לעיל [...].¹¹⁸

במרשם אקלקטי זה בולט הניסיון לגייס את כל הכלים המנטיים האפשריים הן להכשרת הטכניקה הן להצלחתה. המחבר מלקט בהרחבה מאפיינים שראינו כבר בחיבורים קודמים, ולהם הוא מוסיף הן את ההמלצה לעשות זאת בשעה שקוראים בספר התורה הן את הממד הנומרוולוגי עם הדרגש החזק על המבנה השביעוני, ולתוך מבנה זה הוא רותם גם את "מזמור הגורלות" ואת הפסוק הדומיננטי בתוכו. בדרך זו הוא מקנה גם משמעות קבלית לטכניקה שכבר עמדה למולו. את המבנה השביעוני הוא קושר לשבע הספירות הנמוכות ואת כל אלו הוא קושר גם להיבט האסטרולוגי ומכליל במפורש השבעת כוכבים בשם שריהם בתוך תהליך הניחוש. מעבר לדומיננטיות של "מזמור הגורלות" בתהלים טז, ולשם המשמש את תהליך הניחוש, העולה מויקרא טז:8, הוא שזור תקדימים מקראיים נוספים כגון חלוקת הארץ בגורל ולכידת עכן (שלא מוזכר בו הגורל במפורש). זאת כדי לבסס את השימוש בגורל החומש.

גורל חומש שונה מופיע בכתב יד מאוחר מן המאה ה-20. המחבר מציג שם טבלה המחולקת לחומשים ולפרקים שבכל חומש. המנחש צריך לעצום את עיניו ולהניח את אצבעו באופן מקרי על אחת המשבצות ולאחריה עליו לפתוח את החומש בפרק שעלה בגורל כדי להעלות ממנו תשובה לשאלתו.¹¹⁹

דומה שניתן לעמוד על עדות מרתקת נוספת העולה מכתבי היד. עיון בתוכנן של תפילות מסוימות, המשולבות בתוך כתבי יד של "ספרי גורלות" שאינם ביבליומנטיים,

115 הוא, כמובן, מזמור הגורלות: תהלים טז.

116 דברים לג:4.

117 תהלים טז:5.

118 כ"י ברלין – ספרית המדינה OCT 2254, (f 17298), 2254-2255, 2256-2257.

119 ירושלים – בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Ms. Heb 38°7097 (f 40960), עמ' א'.

כתב היד משנת 1914.

עשויה להורות שחלקם נכתבו במקור בעבור שאלה בספרי מקרא. כך למשל בספר גורלות, שרובו בפרסית, המיוחס לאבן עזרא:¹²⁰

וזה תפילה שיתפלל:
אל אלהי האלהים ואדוני האדונים ומלך המלכים
המלך הגדול הגיבור והנורא יושב הכרובים באתי
לפניך ברעד ופחד באימה וביראה ברתת ובזיע
לבקש בתפילה ותחנונים לפני כסא כבודך
בקידה בהשתחויה בלב נשבר ונדכה [להתחנן לפני
יאקר מלכותיך שיתגלגלו רחמי מידותיך עלי בעת
וב]עונה הזאת להודיעני על סוד שאלתי עניין חפצתי
על ידי הגורלות האלא אשר נסדרו על פי יריאיך
וחוזיך ונביאיך אשר הודעת וגלית להם סודיך ובריתיך
כמו שנאמר כי לא יעשה יוי אלהים דבר כי אם גלה
סודו אל עבדיו הנביאים וכתוב סוד יוי ליריאי ובריתו
להודיעם אמנם גלוי וידוע לפניך יוי אלהי ואלהי אבותי
שבזמן שבית המקדש קיים היו נביאיך וחוזיך מתנבאים
וכוהניך שואלים באורים ותומים והם מודעים מה עתיד
[לה]יות בין טוב בין רע ועתה מרוב עונתינו חרב בית המקדשנו
[בט]לה הנבואה ואין לנו לא כהן ולא נביא וחווה להודיענו
[ד]בר הצריך לנו לכן באתי בלב שלם ובנפש חפצה לשאול
[על] ידי הגורלות האלו עיצה כי אין לי לנטות ימין ושמאל
לכן יהי רצון מלפני כסא כבודיך ומלכותיך שתישר
את ליבי ותכונן את ידי על אותות תורתך ותגלה
יסוד שאלתי ועניין חפצי ויעלה צרכי ברחמיך הרבים
ובחסדיך הגדולים כי על פי יראיך אני עושה והעמידני
על סוד הדבר ולא [ידי איבט זה] ולא אבטח ולא אכשל
בשאלתי זו כי כך בטחתי [וב]חסדיך נשענתי ולישועתך
[קי]ויתי...¹²¹ [האל הגדול הגיבור והנורא אפיל את הגורלות
.....ת]רצני ותשמרני כי אתה מנת חלקי וכוסי
[אתה תומי]ך גורלי חבלים נפלו לי בנעימים אף נחלת
שפרה עלי: אברך את יוי אשר וכו' שויתי וכולו: למ[נצח]

120 London-Wellcome Institute A 30, pp. 23-46 (f43116) התפילה בעמ' א23-א24.

121 אזור מושחר ובלתי קריא בכתב היד.

וכולו: כי לא תעזב וכולו תודיעני אורח וכולו ברוך יוין
אמן ואמן

ייתכן שתפילה זו, החריגה יחסית באורכה (בוודאי בחיבור שאינו בעברית), מורכבת מתפילות אחדות, וכי מי שכנסן יחד האמין בתועלתן המצטברת. חלק ממרכיבי התפילה מוכרים לנו ממקבילות הנהוגות בספרי גורלות אחרים. התנצלויות ובקשות אלו נועדו להכשיר את פעולת הנחש כך שתהיה רצויה בעיני הקב"ה ותזכה למענה, תופעה שמיכאל שוורץ מכנה בשם: "חסידות מאגית"¹²². אולם, דומה שהמילים שהדגשתי, המבקשות לכונן את ידו של המנחש על "אותות תורתך", מרמזות שבמקורה הייתה תפילה זו, כולה או חלקה, חלק מ"גורל חומש", אשר במהלכו הניח המנחש את ידיו על התורה במקומות מקריים. יש לשים לב גם להבדל בין נוסח תפילה זה לבין המרשמים הקודמים שלעיל, שהתבססו בעיקרם על "קבלת שמות". בתפילה זו אין זכר לסוגה זו – כך שיש להניח ש"גורלות חומש" הוטלו במסגרת התרבותית של קבלת שמות כמו גם במסגרות שלא היו שותפות לתפיסה זו. תפילה נוספת באותו כתב יד גורסת:¹²³

יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתיישר דרכי ותכונן
את ידי על אותיות <מילה מחוקה ע"י הסופר> תורתך ותגלה לי סוד שאלתי
ועניין חפצי וצרכי ועשה ברחמיך הרבים וחסדיך
הגדולים על פי יראיך ותעמידני על בירור הדבר ולא
אטעה ולא אכשל בשאלתי כי כך בטחתי ולישועתך
ועל חסדיך נשענתי ובשמך הגדול הגיבור והנורא
אפיל את הגורל הזה ואתה תסמכני כי אתה מנת
חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי חבלים נפלו לי בנענימים
אף נחלת שפרה עלי אברך את יי אשר יעצני אף
לילות יסרוני כליותי שויתי יי לנגדי תמיד כי מימיני
בל אמוט לכן שמח לבי ויגל כבודי אף בשרי ישכון
לבטח כי לא תעזוב נפשי לשאול לא תתן חסדיך
לראות שחת תודיעני אורח חיים שובע שמחות
את פניך נעימות בימינך נצח ברוך ה' לעולם
אמן ואמן

122 וראו גם שוורץ מ' 1995 והשוו לנ"ל תשס"א.

123 שם, עמ' 52. וראה שם בעמ' 58-א, ב, תפילה נוספת ובה מבוקש: "שתזמין בידי בהפכה ראשונה | אותיות כדי שארע בו תשובה".

אף שגם תפילה זו משולבת בתוך ספר הגורלות, השורה השנייה שבה מגלה שמקורה בטכניקה של גילוי עתידות מן התורה. במקרה זה אין אפילו סיבה להניח שתפילה זו מורכבת ואף אין בה כל רמז ששימשה לגורלות אחרים מלבד "גורל חומש". גם בספרי גורלות מובהקים ומוכרים ניתן לראות את עקבות השימוש בחומש לצורך ניחוש. כך, למשל, בתוך ספר הגורלות המכונה "אורים ותומים", בין התפילה לפני תהליך השלכת הגורל לבין השימוש בגורלות המתוארים בספר, מתואר שימוש בחומש, שיכול להשתלב בטכניקה המוצגת אך יכול לעמוד גם בלעדיה.¹²⁴ בתפילה המשולבת בכתב היד, הפסוק הפותח את רשימת הציטוטים שנועדו לגבות את השימוש בגורל לצרכים מנטיים הוא הפסוק מתהילים קיט:18, שבו דנו לעיל: "גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך". בניגוד לפסוקים אחרים שנועדו להכשיר את השימוש המנטי בספר, פסוק זה אינו מוסיף דבר לספר גורלות מן השורה. דומה, שלפנינו עדות עקיפה נוספת על שימוש בתורה עצמה ככלי נחש, שימוש שהקדימו לו תפילה וציטוטים. לאור ממצאים אלו, יש להעלות את השאלה לגבי מקורן של תפילות שנספחו לספרי הגורלות ולהותיר בגדר צריך עיון את האפשרות שמקורן של תפילות אלו בנהגים ביבליומנטיים.

גורלות חולים

ברצוני לציין בקצרה שימוש בספרי מקרא, החורג מן המנטיקה (אשר מבקשת לגלות ידע) אל עבר המאגיה (המבקשת להשפיע על המציאות) כיוון שהתנהל בדומה לשימושים מנטיים שונים. כוונתי לטקס שינוי השם לחולה. נוהג שינוי השם קדום הוא וככל הנראה רווח בעיקר באשכנז.¹²⁵ עדות חיה על הנוהג במאה ה"ז עולה מתיעודו של ר' יוזפא שמש קהילת וורמזא:

124 ראו למשל ברלין – ספרית המדינה OCT 2254, (f 17298), מן המאה ה"ט. גם בנוסח השונה במעט של הספר שהדפיס בקאל מוזכר השימוש בחומש מיד לאחר התפילה: "ואח"כ יקח ביד חומש ויפתח ויעשה כמו שאבאר במקומו בע"ה" אף שמשפט זה קוטע את הרצף במקומו והמחבר מעיד בהמשך (עמ' 16) שהשימוש בחומש אינו חיוני. על פרשיית הדפסת ספר גורלות "אורים ותומים" ראו ש"א רוזאניס, קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם, סופיא תרצ"ו-תרצ"ח, עמ' 37; והשוו לדיווחו של ח"ד פריעדברג, תולדות הדפוס העברי, אנטוורפן תרצ"ז, עמ' 61-62.

125 ראו את המסורת המופיעה בשו"ת המבי"ט חלק א', סימן קכ"ה ובבית יוסף, טור אבן העזר קכ"ט, יח' בשמו של רבינו פרץ. נהגים דומים בפולין משתמעים מפירושו של ר' שלמה בן יחיאל לוריא, ב"ם של שלמה" למסכת גיטין פרק ד סימן כד (מהדרות אבן ישראל, ירושלים תשנ"ו).

ואם מברכין לחולי באמצע היום השמש קורא תוך הרחוב מלמטה למעלה: בענטש"ן גין (=ללכת לברך). ובאים תכף לב"ה (=בית הכנסת) ועושים כסדר ה"ל:

השמש נוטל עמו לב"ה חומש ועשרים וארבע בכרך אחד. וכשעולה הרב פני הארון, טרם מתחיל במי שברך, השמש מקרב החומש והעשרים וארבע אל יד נער קטן שאינו בר מצוה, והנער פותחו לאיזו דף שירצה, והשמש רואה באותו דף. אם החולי זכר, שם ראשון של זכר הנמצא באותו דף, הוא שינוי שם החולי. ואם החולי נקבה, שם ראשון של נקבה הוא שם החולי.¹²⁶

גם טקס זה משלב מוטיבים הרווחים בשימושים מנטיים שונים: עריכתו במקום מקודש על ידי בעל תפקיד דתי, שימוש בילד והשימוש בחומש על דרך הגורל לצורך קביעת השם, השימוש החשוב לענייננו. מעניין שטקס שינוי השם קובע דין לעצמו ואינו מתנהל כחלק מן הטקסים השגרתיים המתרחשים בבית הכנסת. שינוי השם נועד להגן על החולה באמצעות ניתוק הקשר בינו לבין מושא המחלה (שנקבע בגזירה אלוהית או נובע מהיטפלות של רוחות רעות שבחרו בו). אולם לצרכים אלו השימוש במקרא אינו הכרחי. השימוש בספר בהקשר המקודש של הפנייה לאל (ברכת החולה) בתוך בית הכנסת מניח מעורבות אלוהית בתהליך. למעשה, השם החדש הניתן לחולה נקבע על ידי האל או מלאכיו וכך הוא מביטיח לו רפואה. אם נסכם את שראינו עד כה: החל מראשית האלף השני ואילך לפנינו עדויות רבות לשימושים רווחים במקרא כבספר גורלות. מקורות אלו מייחסים באופן מפורש את הטכניקה לחכמים ימי ביניים כגון הרמב"ן והראב"ן. עם זאת, חלק מן התפילות מייחסות את ייסוד הטכניקה לחכמים שלאחר החורבן, וספרי גורלות (שאינם גורלות חומש) מייחסים ספרים שונים אף לגיבורים מקראיים ולגאונים. ייחוסים מאוחרים יותר, המופיעים בכתבי יד ובדפוסים, תולים אותם באר"י הקדוש.¹²⁷ אם כן מניין הייחוס דווקא לגאון מווילנה שדבק בטכניקה זו, הטכניקה של שימוש בתורה כספר גורלות?

126 "מנהגים דק"ק ורמיישא", כרך שני עמ' פח-פט סימן רמ"ז. וראו שם בהערות הפניות לספרות הלכתית בנושא. במקור זה לא מזוהה הנוהג בפירוש כ"גורל" אולם במקורות הלכתיים אחרים הוא מזוהה כך.

127 ראו למשל "ספר גורל הצדיקים", (f 73808) קובץ בגורלות, תרמ"ה, 3א: "סדר הגורל שסידר הרב המקובל האר"י ז"ל, ישאל השאלה בלבו ויקח ספר ארבעה ועשרים לפתחו בו [...]". וכן "ספר גורל קודש" המיוחס לרח"ו.

גורלות הגר"א

אף שמקורות שונים מייחסים את הטכניקה הזו למגוון חכמים אין מקור מובהק אשר יכול לסייע בייחוסה להגר"א מווילנה. זאת, למעט כתב יד אחד שבכותרתו מופיע הייחוס ל"גאון עוזינו רבינו אליהו ז"ל".¹²⁸ לדעתי, ייתכן שהתשובה לחידה זו טמונה בפענוח לא מדויק של חיבור על "שולחן ערוך". בספרו רב התפוצה של הפוסק, המקובל והשדר ר' חיים יוסף דוד אזולאי (1764-1806) "ברכי יוסף", בהתייחסו לסימן, שעליו הצבענו לעיל, הוא מאשר את השימוש בתנ"ך לצרכי נחש. כמקור לפסיקתו הוא מביא את הציטוט:

ומצאתי בקונטרס כתיבת יד להרב מהר"ר אליהו הכהן ז"ל (בעל שבת מוסר וכו') שכתב וז"ל: "קבלתי מרבתי כשהיו רוצים לעשות איזה דבר והיו מסופקים אם לעשותו אם לאו, היו נוטלים חומש או ארבעה ועשרים והיו פותחים אותו ורואים בראש הדף מה פסוק הי' מוצא וכפי מה שמראה אותו פסוק היו עושים, ונמצא שהיו מתעצים עם התורה כדת מה לעשות בכל עניניהם. וזה עצמו רומז מאמרם ז"ל 'ליטול עצה מן התורה' דמורה היתר לעשות כך, ואין זה בכלל משתמש בתורה. עכ"ל.

החיד"א מעיד כאן על כתב יד שניתן בידו, המתאר בדיוק הנהגה זו של גורל חומש או תנ"ך. כתב היד השתייך, כפי שהוא מעיד, לר' אליהו. החיד"א מתכוון לר' אליהו האתמרי (נפטר בתפ"ט, 1720 באיזמיר), בעל "שבט מוסר" כפי שהוער בסוגריים, שעם בנו עמד בקשרים ואף קיבל ממנו כתבי יד אחרים.¹²⁹ להערכתי, ניתן לשער שקוראים מזרח אירופאים אשר לא הכירו את ר' אליהו האתמרי ונתקלו בשמו (או שנתקלו במסורות שבעל פה שתיארו את 'גורל הגר"א' ככוונן לר' אליהו האתמרי ולא לגאון מווילנה) מיהרו ליחס את הנוהג בטעות להגר"א מווילנה. ייתכן שכך יש לפרש אף את הכותרת מכתב היד המייחסת את גורל החומש ל"גאון עוזינו רבינו אליהו ז"ל". במובאה לעיל החיד"א אינו מכנה נוהג זה כגורל ואין פלא בכך, שהרי הסימן הנזכר ב"שולחן ערוך" פותח באיסור על השימוש בגורלות. אולם בספר השאלות והתשובות שכתב, "חיים שאל", הוא מתמודד עם תשובתו של הרמב"ם

128 על נסיונות לשחזר את הייחוס לגר"א ראו לנדאו תשל"ח, עמ' שצט-תט (פרק זה נוסף במהדורה השלישית בלבד); גרינולד ז' תשס"ה, עמ' 78-81; ע' מרצבך, הגיון הגורל, ירושלים תשס"ט, עמ' 68-85.

129 ראה שלום, תר"ץ, עמ' 153. על חזיונות של הדיין ר' אליהו הכהן האיתמרי עצמו, עדויות על נביאי זמנו והאמון שהקנה לנבואות שכתאיות ראו שלום תש"י, עמ' תנא-תע.

שראינו לעיל, שהגיעה אליו ממקור שלישי, מתרץ אותה ומסיים: "והכי חזינ' לרבנן קשישאי שפותחים הספר בצר להם כמו גורל".¹³⁰

"גורלות ספרים" – בין חסידים ומתנגדים

ייחוס הטכניקה ל"גאון מווילנה" הוא, אם כן, מיתוס עממי. ייתכן שמקורו בפענוח לא מדויק של כתביו של מלומד יהודי ידוע אחר – חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א). אולם, ספק רב אם היה מיתוס זה זוכה לתהודה ותפוצה אלמלא נפל על קרקע פורייה במיוחד. ברצוני להציע את ההשערה ששני גורמים תרמו לכיסוסו של ייחוס גורל החומש לגר"א: האחד הוא מידת התפוצה הרחבה של הטכניקה והלגיטימציה ההלכתית שנודעה לה; והשני הוא השתלבותה של טכניקה זו במאבק התרבותי שבין חסידות למתנגדות. חוקרים שונים עמדו על יחס ייחודי שהתפתח בחסידות כלפי תלמוד תורה ועל הפירוש המחדש שהעניקה לצירוף: "תורה לשמה". במסגרת זאת, רווח השימוש בתורה כמדיום נבואי בחסידות, הנסמך על מסורות חז"ל שנודנו לעיל ועל מסורות קבליות קודמות.¹³¹ כך, דרך משל, מספר ר' מאיר מרגליות על הבעש"ט:

וכשזכה להבין ולהתדבק בהאותיות קדושים יוכל להבין מתוך האותיות ממש אפילו עתידות, ולכן נקראת התורה מאירת עינים שמאיר העיני המתדבק בהם בקדושה ובטהרה כמו האותיות של אורים ותומים.¹³²

בקרב קבוצות חסידיות שונות הורחבה תפיסה זו. הקדושה שיוחסה לתורה ואיפשרה להשתמש בה כאמצעי נחש הועתקה בזרמים שונים ובקרב חסידים לאדמו"רים ולצדיקים, לסגולותיהם ולכתביהם; ולצד שימושים חסידיים נפוצים בגורלות חומש ותנ"ך, התפתחה גם מגמה של שימוש בכתבי החסידות לשם קבלת החלטות בדרך של גורל.¹³³ שימושים מעין אלו, אשר הרחיבו את מושגי הקדושה אל אישים, חפצים וכתבים שזוהו עם התנועה החדשה, הזינו והעצימו את הנחות היסוד על אודות כוחו של הצדיק וסגולותיו. לעומתן, ניתן לראות בשימוש ה'מתנגדי' בתורה מעין הצהרת

130 על גורלות חומש בסביבתו של החיד"א ראו לנדאו תשל"ח, עמ' ת-תא. ביומנו הוא מעיד על גורל חומש משוכלל שבו השתמש, שדרש פענוח באמצעות ראשי תיבות.

131 ראו שץ-אופנהימר תשכ"ח, עמ' 157-167; אידל, תשס"א, עמ' 324-339; תשס"ו 1.

132 סוד יכין ובעז, סאטורמארע תש"ד, עמ' ד ע"א. מובא אצל שץ-אופנהימר תשס"א, עמ' 158.

133 על ייחוס הכוחות המאגיים והמנטיים לצדיקים חסידיים ראו אידל תשס"א, עמ' 347-378; נגאל תשנ"ב, פייקאז' תשנ"ט, עמ' 15-59. דוגמאות לשימוש בכתבים שונים לצורך גורל ראו אצל גוראריה תשנ"ט, עמ' רל-רלט. על השימוש הרווח מאוד ב"אגרות הקודש" בחסידות חב"ד כיום ראו בילור תשס"ט.

דבקות בתורה בלבד, בדומה לעיקרון ה: "Sola Scriptura" שאפיין את הרפורמציה הנוצרית. בעוד שטכניקות הנחש החסידיות היפנו לשלל מקורות מתווכים, "גורל הגר"א" מפנה את המתלבט לתורה עצמה לצורך קבלת ההחלטה. כך נבנתה אופציה מתנגדית ראויה לקבלת החלטות בתנאי חרדה, אשר אינה פוגמת בהנחות היסוד התרבותיות המאפיינות קבוצה זו. אדרבה, היכולת להציע אלטרנטיבה למנגנוני הייעוץ וההדרכה החסידיים חיזקה את התפקיד המרכזי שהתורה תפסה בקבוצה זו והייתה לתשובת-המשקל לנהגים החסידיים. משעה שיוחסה 'הנהגה' זו לגאון מווילנה עצמו הלך השימוש בה והתרחב. טכניקת הדילוג בספר התורה או בחומש שיוחסה לגאון רווחה בקרב ההמון כמו גם בקרב מנחשים מומחים ובקרב האליטה הרבנית הליטאית.¹³⁴ הדוגמה המפורסמת ביותר היא "גורל הגר"א" שערך הצדיק הירושלמי ר' אריה לוי לזיהוי גופותיהם של חללי הל"ה. מבין שלושים וחמישה הלוחמים וזהו בוודאות עשרים ושלושה. כדי לקבוע את שיוך חלקות הקבר לשנים עשר הלוחמים האחרים קבע רבה הראשי של ירושלים, הרב צבי פסח פרנק, כי יש להטיל גורל הגר"א. משפחות החללים פנו לר' אריה לוי, והוא ערך את הגורל באמצעות ספר תנ"ך שברשותו. כפי שמוסר שמחה רז מפי העדים לאירוע, תוצאות הגורל ריגשו את המשתתפים בהתאמתם המלאה לשמות הנופלים והרב לוי עצמו כתב את הפרוטוקול אשר תיעד את תהליך הטלת הגורל ופירט את תוצאותיו. הפרוטוקול זכה לאישורו של הרב פרנק והועבר לרשויות הממשלה, אשר קיבלה את תוצאותיו ובהתאם להן הציבה את המצבות מעל לקברים.¹³⁵

גורל זה מהווה דוגמה מאלפת לשימוש מודרני בגורל הגר"א לצרכים ציבוריים ולשיתוף פעולה בין פוסקי הלכה, הצדיק הירושלמי אשר הטיל את הגורל והרשויות אשר אמצו את ה'גורל' באופן מעין-רשמי. כפי שהעיר לי בעל-פה משה הלברטל, לפעולה זו לא היו השלכות הלכתיות של ממש וברור שמנהג זה לא אומץ כפתרון קסם להתמודדות עם בעיות הלכתיות כדוגמת התרת עגונות של נעדרים. בהבדל נורמטיבי זה בין שני המצבים יש כדי ללמד על גבולות השימוש בהליך המנטי.

134 דוגמאות לרוב אצל גרינולד ז' תשס"ה.

135 תיאור האירוע וצילום הפרוטוקול מובא אצל רוזנבלט, עמ' 111-117. הרב גורן הסתייג מהטלת הגורלות בפרשת הל"ה, וראו גורן תשע"ג, עמ' 199-200. מפי עדי שמיעה למדתי, שלימים, כאשר התיר הרב שלמה גורן את עגונות הצוללת דקר לאחר עיון הלכתי קפדני והיו מי שערערו על סמכותו ההלכתית, היה הרב גורן מביא, בהתייחסות שבעל פה, את התקדים של זיהוי חללי הל"ה בגורל הגר"א. אם ניתן לזהות חללים בגורל קל וחומר שניתן להתיר את נשותיהם על ידי שקלא וטריא הלכתית.

גלגולים פרדוקסליים, אירוניים ופרודיים של "גורלות הגר"א"

דומה שימי ההתנגדות לשימושי גורל כמוהם כימי השימוש בגורלות. לא זה המקום לניתוח יסודי של שלילת שימושי הגורל למיניהם בתרבות היהודית. עם זאת אבקש להטעים על קצה המזלג תגובות ססגוניות לשימושי גורל האופייניות ל"עת-החדשה", שנושאות אופי שולל – פרדוקסלי, אירוני ופרודי.¹³⁶

מנפלאות יהודה יודיל רוזנברג – סודו של ספר גורלות פרודי

מאיר בר-אילן עמד על חריגותו של ספר גורלות אחד, המכונה "גורל העשיריות" והמיוחס לרב צמח בר מר רב אחאי גאון.¹³⁷ באשר אין עדויות לקיומו של גאון בשם זה ומשיקולי לשון נוספים בר-אילן טוען שיש ליחס את כתיבתו לרב הססגוני, בעל הנטייה המשכלית, ר' יהודה יודיל רוזנברג, אשר 'ההדיר' את הספר לכאורה מתוך כתב יד. לטענתו, רוזנברג בדה את הספר כולו ואת פירושו עליו כדי להביא לידי ביטוי את כשרונו הספרותי, אולם בר-אילן התקשה בשאלה מדוע חיבר ספר זה דווקא ומדוע כצורתו שלפנינו. לפני שאנסה לפתור את חידת המניע לכתיבתו של הספר ברצוני להעיר עוד דברים אחדים הנוגעים לפרויקט הפסבדו אפיגרפי. ר' יהודה יודיל רוזנברג העמיד את הספר כשני חלקים: בראשון הקדמה מאת בנו של המחבר רב חסדאי בר מר רב צמח גאון, וכשני דבריו של האב, המציג הוראות מפורטות לשימוש בגורל ודוגמה אחת. לבסוף מופיעות בקצרה טבלת אותיות ואשכולות תשובות, אשר מורות על הפתרון.

כבר מן ההקדמה לספר, המיוחסת לבנו של המחבר, אנו יכולים ללמוד על טיבו של החיבור. בפתח ההוראות שולל ה'בן' שימוש בספר לצרכים מנטיים מקובלים ומובהקים:

ועוד שמעתי כמה פעמים מפי כבוד אמע"ה שלא על כל דבר שהאיש מסופק עליו יש לשאול בגורל. כי על דבר שאינו תלוי כלל ברצון בחירת מעשי האיש,

136 השימוש בפרודיה כתגובה לנהגים מסורתיים בלתי רציונליים אינו ייחודי, כמובן, למרחב היהודי. כבר בתקופה הקלאסית הופיעו פרודיות אנטי-מנטיות, התייחסות לאחדות מהן ראו אצל קריסטיאנו גרוטנלי 2005. גישה זו היתה ידועה גם לחכמי ישראל בימי הביניים, והשוו לדברי הרמב"ם ב"איגרת אל חכמי מונטפשליר על גזירת הכוכבים" בתוך: "איגרות הרמב"ם", עמ' תפא: "אבל חכמי יון הפילוסופים [...] מהתלין ושוחקין ומלעיבין באלו [...]". מקבילה פרודית מודרנית לגורלות ספרים מקודשים ראו "גרגנטואה ופנטגורואל", ספר שלישי, פרקים י-יב, עמ' 435-444 ודוגמאות נוספות בהערות שם.

137 "גורל העשיריות המיוחס לרב צמח בר מר רב אחאי גאון" בתוך: "גורלות הראב"ע השלם"; בר אילן תשס"א.

רק הוא דבר הבא מאליו מן השמים אין כח לגורל לגלות ספק הצפון. ואין לשאול היחיה זה החולה – הימות בני במלחמה – היהיה לי עושר – האם באמת אוהב זה את זה או אוהבת זאת אותו – היהיה גשם – היהיה שנת שובע או רעב – וכל הדומה לאלו העניינים אין לשאול עליהם בגורל.¹³⁸

בדברים אלו יש כדי ללמדנו שלפנינו ספר בעל מגמה משכילית מתונה, שלא נועד להעצים את תחום המנטיקה אלא לצמצמו. לפי ההנחיות הללו והמשך ההקדמה, המיוחסת לבנו של המחבר, הספר משמש כהנחייה לפעולה אבל אין בו כדי להסגיר עובדות – לא ביחס לעבר ולא באשר לעתיד. יתרה מזו, בהמשך ההקדמה הוא ממשיך ומתפלפל, פורס תמונת עולם דטרמיניסטית ולאורה הוא שואל מה הערך בשימוש בגורל – הן בספר שלפנינו הן בתקדימים המקראיים של ניהוש. הוא משיב שהגורל מהווה קיצור דרך המבטיח את השגת המטרה:

אבל העניין יובן במשל שנגזר על איש ללכת ולבא לאיזה עיר ויש כמה דרכים העירה, קרוב ורחוק וגם רחוק וקרוב. ואמת שסוף כל סוף הכל אחד. אבל ע"ז (= על זה) נתן הקב"ה חכמה להארם שידע מה לבחור, להקל משאו ולא להכבידה. ועל הפתאים כתיב: שומר פתאים ה'. ועל החכמים כתיב: כי ברב חכמה רב כעס יוסיף דעת יוסיף מכאוב. וכתיב: ותשועה ברוב יועץ. וע"ז מועלת שאלת עצת הגורל להתוודע על ידו לדרך הקל שלא יתעה בדרך הכבד והמעוקל.¹³⁹

מדברים אלו עולה לכאורה שיש משום תועלת של ממש בספרי גורלות. אולם, המחבר ממשיך ורומז לכוונת דבריו: "והמעמיק בשכל טוב וישר יבין יותר ממה שיש אפשרות לגלות בכתב".¹⁴⁰ דומני, שהמחבר מסגיר כאן את גישתו, שאינה שותפה להנחות היסוד העומדות בבסיס השימוש בספרות המנטית. עם זאת, הוא מאפיין את ספרי הגורלות כספרי יעץ שנועדו לאפשר ל"פתאים" להתגבר על ספקות ופחדים ולהניע את המשתמשים בהם לפעולה, תוך הקלת כובד ההחלטה. פעמים רבות, החלטה שנראית מחושבת ושמקדישים לה מחשבות רבות אינה טובה יותר מהחלטה תמימה המתקבלת באמצעים מנטיים לכאורה. למעשה, מקנה המחבר לספרים אלו תועלת פסיכולוגית אך לא מנטית. דברים אלו מקבלים משנה תוקף בנספח ההלכתי שיודיל רוזנברג הוסיף לספר (לכאורה כדי לבסס את עמדת הגאון הקדום). שם הוא

138 שם, עמ' א'.

139 שם, עמ' ד'.

140 שם, שם.

מצטט בהרחבה את פירושו של רד"ק לשמואל א יד:9, העוסק בניחוש של יונתן ונערו. הרד"ק הוא הפרשן המסורתי שהתקרב ביותר לפרשנות פסיכולוגית לנחש:

אם ירצה אדם לעשות מעשה ויעשה דבר אחד לאות וסימן למעשה ההוא כדי לחזק לבו ולעורר לבו לדבר ההוא זה הדבר מותר, כי אילו היו עושים רע בדבר הזה אליעזר ויהונתן לא היה עונה אותן הב"ה כהוגן ומסייע את מעשיהם ועוזרם.¹⁴¹

לשיטת הרד"ק, המוטיבציה של אליעזר ויונתן הייתה פסיכולוגית בעיקרה ונועדה לחלץ ולהביאם לכלל עשייה. המענה האלוהי הוא רק אישור של הצרכים האנושיים הללו של הגיבורים התנ"כיים.

אולם תעלוליו של יהודה יודיל רוזנברג לא הסתכמו ברמיזה זו. למעשה, הדוגמה שהוא מביא להפעלת הספר ותוצאתה הן התשובה היחידה שהספר מספק. אתחיל דיוקא מן התוצאה המפוענחת על ידי המחבר. לאחר מעקב מפותל אחר "גורל העשיריות" הוא מפענח את התוצאה כך: "הפמליא ממעל בל יעזור בזה אשר אתה שואל ותבטל רצונך".¹⁴² בדומה לאורקאלים רבים, גם תשובה זו ניתנת לקריאה כפולה ומשולשת. ניתן לראות בה תשובה שלילית לשאלת הנחש הקונקרטי, שאותה אמור היה הנחש לפתור; אך ניתן גם לראות בה תשובה עקרונית ומקיפה יותר, שלפיה בניגוד להנחה המנטית, הפמליא של מעלה אינה מעורבת בתהליך השאלה בספרי גורלות ועל השואל לבטל את רצונו לגלות באמצעותה מה עליו לעשות. אך ספר הגורלות עצמו מנער חוצנו מהשימוש בו. כך, הספר העתיק לכאורה, השייך לכאורה לסוגת הגורלות, איננו אלא ספר היוצא כנגד סוגה זו.

מדוע טרח יהודה יודיל רוזנברג לכתוב ספר זה? אולי רק מתוך שעשוע, אולי מתוך מגמה חינוכית להתפלמס עם סוגת ספרי הגורלות, אולי משני הטעמים גם יחד ואולי מטעם שלישי, שנראה כי אף הוא מצוי בדוגמה המפוענחת בספר. השאלה המוצגת לשם הדגמת השימוש בספר היא: "דוד בן משה, האקח המתנה מן האיש דן בן נטרונאי?".¹⁴³ דומני, שניתן לשער שבעיה מעין זו עמדה בפני המחבר והוא מצא דרך מקורית ורבת הומור להשיב את המתנה לשולחה.

141 והשוו דברים אלו לתיאוריית המאגיה המקיפה של מלינובסקי 1948, והשוו בוקה 2008, עמ' 44-46.

142 שם, עמ' יב.

143 שם, עמ' ה.

גורל תמים תהיה

ראינו כיצד עשוי ספר גורלות לשמש באורח פרדוכסלי כספר המנער חוצנו מן הגורלות. דרך דומה מופיעה במסורת שבעל פה על גורל הגר"א שהטיל הרב יצחק זאב סולובייצ'יק מבריסק.¹⁴⁴ על פי סיפור זה, פתח הרב גורל תנ"ך ועלה בחלקו הפסוק: "תמים תהיה עם ה' אלוך". כך, גורל הגר"א הביס את עצמו. ברור שבזאת ביקש הרב למחות כנגד הנוהג העממי של השימוש בגורל הגר"א, אולם בספרות מאוחרת הפך הסיפור לעדות נוספת בדבר שימוש מעניין ואפקטיבי בגורל (שנענה בשלילה) ע"י תלמיד חכם בעל מעמד חשוב.

בוקי בן יגלי

שימוש רווי הומור בגורל התנ"ך, שזוהה לעיל עם "גורל החולה", סופר על ידי בן ציון כן, המתאר כיצד בחר י"ל קצנלסון בשם העט "בוקי בן יגלי":

פעם נכנס אצלו קנטור¹⁴⁵ וביקש ממנו לכתוב פיליטון בשביל העיתון "רוסקייברי". קצנלסון נאות לו ואמר, שיש בדעתו לחתום בפסיכדונים. אמר קנטור: נפתח את התנ"ך במקום שמצויים בו שמות הרבה והשם הראשון המתאים יהיה לך לפסיכדונים. נתקלו עיניהם בשם "בוקי בן יגלי" ובחרו בו, וכך דבק כינוי זה בד"ר קצנלסון עד סוף ימיו.¹⁴⁶

בוקי בן יגלי הוא השלישי ברשימת הנשיאים בבמדבר לד (בפסוק 22). שם זה מצא ככל הנראה חן בעיני השניים יותר משמות אחרים הסמוכים לו. הבחירה ההומוריסטית הקנתה לסופר את שמו.¹⁴⁷

שהוכן לנסוע ולא שנסע ממש

אולם דומה, שכמו במקרים רבים אחרים, לא נתפלא למצוא את הפרודיה השנונה ביותר על גורל הגר"א בספרות העברית החדשה אצל ש"י עגנון. ב"אורה נטה ללון" מתלבט המספר אם ללכת ולבקר את החייט שוסטר ואת אשתו בווריאציה

144 לנדאו תשל"ח, עמ' תט ושם סיפור דומה נוסף שבו עלה הפסוק בשמות ח:9: "תכבד העבודה על האנשים ואל ישעו בדברי שקר".

145 הרב ד"ר יהודה ליב קנטור. עורך השבועון היהודי-רוסי "רוסקייברי" בשנים 1879-1884.

146 בן-ציון כן תש"ז, עמוד 178. אני מבקש להודות לד"ר רוד טל על המידע וההפניות.

147 תיאור רווי הומור של שימושים בגורל מביא בודנהיימר תש"ע, עמ' 26-30; ביניהם גם תיאורה של אביגור-רותם, תשס"ז, עמ' 539-540.

פרודית על המלט של שיקספיר: "לילך או לא לילך?". כיוון שאין נחש אך יש סימן הוא מחליט: "אם אמצא את התנור מהוסק אלך, ואם לאו לא אלך."¹⁴⁸ אולם, הדברים מסתבכים:

כשנכנסתי לבית המדרש מצאתי את רבי חיים כפוף לפני התנור. אמרתי לו, הסיק מר את התנור? אמר רבי חיים, ערכתי את העצים ואיני יודע אם להצית בהם אש או לאו...

לאחר שיצא רבי חיים נטלתי ספר לעיין בו. נזכרו לי שוסטר ואשתו. אמרתי לי, עכשיו חזרה השאלה למקומה, לילך או לא לילך. אלא סימן זה אעשה לי, אפתח ספר ואם יש למ"ד בתחילת הדרך סימן הוא שאני צריך לילך. פתחתי ספר וראיתי בראש הדרך תיבת לא.

למ"ד יש כאן, משמע שאני צריך לילך. אבל למ"ד זו הרי תחילת 'לא' היא, אם כן באה להשמיעני לא ללכת. או מאחר שעיקר המחשבה על למ"ד היתה ולא על כל התיבה כולה, דין הוא לילך אחר הלמ"ד ולא אחר התיבה כולה, אם כן משמע שאני צריך ללכת. קינרכן, דומני שאתה מוציא זמנך לבטלה.¹⁴⁹

בסיפור זה, הסובב סביב בית המדרש וספריו, עגנון מיטיב לתאר את לבטיו של הגיבור. הוא מנסה להיחלץ להכרעה באמצעות טכניקה של "גורל ספר", אולם זו מביאה אותו להתפלפל על משמעותו של הסימן שעשה לו. ההתלבטות והמעשה עצמו, שניהם נחשבים לבסוף כהוצאת זמן לבטלה.

תיאור פרודי אחר של אותו הנוהג מופיע במכתב מתרפ"ב ששיגר עגנון לביאליק:¹⁵⁰

לאדוננו ח"ן ביאליק עוז וברכה.

כששמעתי שבאת לברלין היה בדעתי מיד לילך לשם כדי להקביל פניך. פתחתי את הקונקורנדציה לראות את הפסוק הראשון שבראש העמוד ומצאתי כתוב: "נסעים אנחנו אל המקום" ואמרתי ברוך ה' שנרמזתי רמז נאה ומצאתי סיוע לנסיעה. ולבשתי כלי חורף ולקחתי את מקלי ותרמילי ערוך כאיש נוסע, אלא שנתקיים בי מאמר חז"ל שהוכן לנסוע ולא שנסע ממש [...]

מכתבו זה של עגנון רווי אירוניה. ייתכן שהלך הרוח הפרודי של הסופר מתחיל כבר בכפל המשמעות של ראשי תיבות שמו של ביאליק (ח"ן = חיים נחמן ו"חכמת נסתר"). הסופר מכיר היטב את הטכניקה של פתיחת הספר, אולם הוא לא פותח את ספר הקודש אלא ספר יעץ מודרני, את הקונקורדנציה לתנ"ך המכילה פסוקים. על

148 "אורח נטה ללון", עמ' 238.

149 שם, עמ' 238-239.

150 ראו "מסוד חכמים", עמ' 35.

פי ההלכה המבחינה בין המתנה את המעשה בניחוש לבין מי שרואה בו סימן בלבד הוא נזהר מלחטוא ב"דרכי אמורי" ורואה בפסוק רק רמז וסיוע לנסיעה מתוכננת. אולם, רמז זה לא תורגם לפעולה ממשית. זאת מסיבות שונות, שאותן עגנון מפרט בהמשך האיגרת באילויות פרודיות לדרכיהם של מיסטיקנים. את חריגתו מצו הגורל מנמק הסופר באמצעות דרשה חז"לית לכאורה, דרשה שהוא עצמו מייצר לצורך העניין: "שהוכן לנסוע ולא שנסע ממש"¹⁵¹. קיצורו של דבר: עגנון – כמו גיבורו וכמו ר' יוחנן שביקש למצוא במקרא סימן לנסיעתו אל שמואל הבבלי – נמנע מהביקור ונשאר בבית.

סיכום: גורל התורה כ"חסידות־מנטית" יהודית

מאמר זה עקב אחר הרצף ההיסטורי של השימושים הנרחבים בתורה כאמצעי לחשיפת נסתרות. עמרנו על הפנים המגוונות שלכשה הביבליומנטיקה למן העת העתיקה ועד למאה העשרים, ביניהם: הוראת נסתרות מכח לימוד התורה ופירושה, שימוש בגוף ספר התורה, קבלת אותות ורמזים מקריאת הפסוקים, התודעות לאותות העולים מן הפסוקים בחלום, שאלות חלום המתנות את התשובה במה שעולה מן הפסוקים, שימוש בטכניקות שונות של דפדוף במקרא ופירוש פסוקים אינטואיטיבי בדרכים מגוונות. אף שלא הוקדש דיון מפורט לצרכים השונים שלהם שימשה הביבליומנטיקה, הרי שמן הדוגמאות קל להיווכח שהיא שימשה להכרעה בצמתי החלטה אישיים, לפתרון מצוקות קיומיות ולקידום אינטרסים פרטיים, ואולם נעשה בה שימוש גם לצרכים ציבוריים ואפילו לאישורן של עמדות הלכתיות. עקבנו אחרי תהליך הזיהוי של הביבליומנטיקה כ"גורל" ולמעשה אחר תהליך הזיהוי של התורה כ"ספר גורלות". ביקשתי לראות תהליך זה כהפנמה של מנטיקה זרה תוך 'גיור' שלה. התהליך התעצם החל מהמאה העשירית בהשפעה מוסלמית מובהקת כפי שעולה מהשכיחות הגוברת של ההתייחסויות אל המנטיקה במקורות היהודיים בתקופה זו. השימוש בגורלות יוחס לגיבורי תרבות בולטים במסורת היהודית, וביניהם בולט מקומם של תלמידי חכמים שהם בעלי הלכה דגולים וגם מקובלים. הייחוס לגר"א, אשר הוליד את כינויה העממי של הטכניקה, מוטעה ונראה שמקורו בכלבול. אולם ייחוס זה קלע לאתוסים שרווחו בחברה 'המתנגדית' ותרם להעצמת ההתקבלות של הטכניקה ולהתרחבות השימוש בה בידי הדיוטות ותלמידי חכמים. כללו של דבר – אמצעי נחש זה היה רווח ביותר ומקובל ביותר על רוב שדרות האוכלוסיה

151 כוחה של דרשה זו, בין היתר, בהיותה סבירה ביותר באשר מסעם של ישראל התארך במדבר והשוו סיפרי במדבר פ"ב; בבלי מנחות סה ע"א-ע"ב ורש"י, רשב"ם וראב"ע לדברים א פסוק ב.

היהודית ואף זכה לגיטימציה הלכתית בפסיקות הלכה מפורשות ובמעשיהם של תלמידי חכמים ובעלי הלכה.

כפי שציינתי בפתח הדברים, הביבליומנטיקה היא אמנם דוגמה לאמצעי מנטי אחד מיני רבים במסורת היהודית; והיא אחת הדוגמאות הבולטות ביותר למנטיקה לגיטימית; אולם, כדאי לנצל דוגמת קצה זו כדי לחזור ולהרהר בתוקפן של ההכללות הרווחות והתיאוריות המסורתיות בדבר היחס שבין המאגיה והמנטיקה לבין הדת. כפרפרזה על המונח "חסידות מאגית" – שבו משתמש מיכאל שוורץ¹⁵² – דומני שהטכניקה שלפנינו עשויה להוות דוגמה מופתית ל"חסידות מנטית". בניגוד לתיאוריות הקלאסיות של דורקהיים ורוברטסון-סמית', הראות את העיסוק במאגיה כאנטי-חברתי וכמאיים על הסדר החברתי, השימוש בתורה כאמצעי נחש נראה נינוח למדי. בשונה מן ההסתייגות מאמצעי נחש שונים במסורת היהודית לדורותיה, הפנייה לתורה אינה מתפרשת בדרך כלל כחריגה מן הציווי "תמים תהיה עם ה' אלוהיך". אדרבה, היא משקפת נאמנות לצו זה באשר היא דוחה אמצעי נחש אחרים ומגלה נאמנות לתורת ה'. מכתיבתם של בעלי ההלכה – ואף הרציונליים המובהקים שבהם – לא עולה תחושת איום מן השימוש בנוהג זה; וחלק ממנהיגי הציבור מעודדים שימושים אלו בתורה – בפסיקה, בעשיה או בשתיקה. יתרה מזאת, בחברה היהודית לדורותיה ולגוניה הפנייה אל התורה ככלי לגילוי עתידות מעצימה את המיתוסים שנקשרו בה ואת האתוס של חיים לאורה; כאמור, לעיתים נעשה בה אף שימוש לצרכים ציבוריים. אמת, בדרך כלל נתחמים שימושים אלו. לרוב אין משתמשים בביבליומנטיקה בהקשרים הלכתיים, השימוש בה בידי גדולי ישראל אינו דבר שבשגרה וחלק מן המקורות אף מסתייגים ממנה או מנסים להגבילה. אולם, לענייננו כאן חשוב לציין שאף ההסתייגויות בוטאו בדרך כלל בשפה רפה, לא עוררו פולמוסים של ממש ולא השפיעו על המגמה המרכזית בתרבות היהודית. לאור זאת, אין זה פלא שהסתייגות מובהקת משימושים אלו באה דווקא מצדם של סוכני שינוי בחברה היהודית, כדוגמת בעלי הנטייה המשכילית.¹⁵³ אם להשתמש בלשונו של איתמר גרינוולד על המיתוס,¹⁵⁴ דוגמה זו ממחישה את נוכחותה הבלתי נמנעת של המנטיקה בדת היהודית ומעידה על מארג יחסים שבו המנטיקה הלגיטימית והראויה היא חלק בלתי נפרד מהדת העממית והממוסדת לדורותיה ולגוניה.

152 ראו לעיל הע' 122.

153 בנוסף לדוגמאות לעיל ראו "מעשה תעתועים" ולענייניו כאן בייחוד עמ' 156-157.

154 גרינוולד, תשכ"ו.

נספח: ביבליומנטיקה מבעד למראה

יישום רדיקלי של שימוש מנטי בתורה נמצא במרשם המתועד בעותק מאוחר מסביבות המאה ה־16 שנמצא בגניזה הקהירית. השימוש המתועד נועד לחשוף מטמון: [...] למטמון. תקח מראה זכוכית ונער להסתכל | בו או נערה בתולה ותאמר (קודם) כל דבר | על ראש הנער עם ירך על ראשו: "מלאך המפואר | והמהודר, טהר דעתו של זה הנער ולבו, שיוכל להבין | מה שנשאל מן הרוחות". ואח'כ' תאמר נ'פ' באוזן הנער | הימנית ונ'פ' בשמאלית: "היינוי פרתיטוש קיכדאוואל | חנדאוואל פארפינאר הויש" ואח'כ' תשים ירך על | ראש הנער ותאמר ההשבעה הזאת עד שיראה הנער | דמות אדם תוך המראה: "אני משביעך אפוליס רבה | דשדי בשם רבה דרכך שהוא ה' ובשם המלאך | [] ? שתשלח פן | וחד? | | שיאמ |ר לי האמת מכל מה שאשאל ממנו ואל יפחידני |? | יבהילני ולא יעשה לי שום רע ונוק בעולם כלל לא | לי ולא לנער ולא (לכל) אנשי הבית היושבים בה "יראו יבושו | שונאי יחזו אויבי ויכלמו כי אתה ה' עזרתני ונחמתני" | וכשיבא תאמר אתה והנער: "ברוך הבא" ותאמר לו שיערוך | שולחן ושיאכל ושישתה ויטיב לבו ואחר שאכל תאמר | לו שיביא ס'ת' ושיבקש העשרת הדברות ושישבע במלת | 'אנכי' לומר האמת כל מה שתשאל ממנ' ואחר ששם | ידיו על הספר תאמר שישים הספר על ראשו ואח'כ' | תשאל מה שתרצה [...]155

שימוש באמצעים מנטיים לחשיפת רכוש – מטמון מכון או מציאה – אינו נדיר במנטיקה היהודית ומוזכר בתלמודים ובמקורות מאוחרים שונים.¹⁵⁶ אולם, המרשם שלפנינו בולט בייחודו באשר הוא משלב אמצעים מנטיים מגוונים ומשוכללים ומציג מנטיקה ייחודית של התקשרות. כאן אעסוק רק במוטיבים המנטיים הרלבנטיים לדיון הנוכחי בבליומנטיקה.

השימוש בספר התורה מתבצע על ידי דמות המלאך המופיעה במראה שמחזיק הנער.¹⁵⁷ המלאך עורך לעצמו שולחן מבעד למראה, אוכל ושותה, מביא ספר תורה,

155 T.-S. K13 2a:9-2b:11, תעתיק אצל שפר ושקר 1994, כרך III, עמ' 92-93 (תיארוך כתב היד על פיהם. הפיסוק והצעות ההשלמה שלי).

156 ראו בבלי סנהדרין ל' ע"א; ירושלמי מעשר שני ד, יא (האקדמיה עמ' 302). במקורות אלו מתגלה יחס אמביבלנטי כלפי החלום. מצד אחד החלום אפקטיבי והרכוש נמצא באמצעותו ומצד שני אין להקנות תוקף הלכתי למידע הנמסר בחלום וראו בוהק, 2010a. 157 על טכניקות מעין אלו ראו דייכס 1913; דן תשכ"ג; כפי שמדגיש דן, טכניקות אלו התבצעו לרוב על ידי נערים ונשאו אופי דמוני מובהק. תיעוד רחב של הטקסים מן המאה ה־16 בהם הוא דן ראו כעת ב"ספר החזיונות", עמ' 48, 55-58, 70, 71; אולם השוו להתגלות המלאך ממשרתי צדקיאל וצדקיאל עצמו, ואיתו תלמידי חכמים שם בעמ' 62, 66. על גלגולים מודרניים של הטכניקה וניתוחה בכלי הפסיכולוגיה המודרנית ראו בילו

פותח אותו בעשרת הדברות, נשבע עליו ולאחר מכן מניח אותו על ראשו ומדווח על המטמון. השימוש בספר התורה הוא כפול פנים: ראשית, המלאך נשבע עליו ופעולה זו מבטיחה שימסור אמת;¹⁵⁸ שנית, דומה שהספר משמש מדיום מנטי בעבור המלאך עצמו, המרכיב אותו על ראשו ובאמצעותו הוא יודע היכן מצוי המטמון. בדיון שבעל פה הביע פרופ' גידי בוקה את התרשמותו שהמרשם ממוצא נוצרי, וזאת בעקבות המילים המאגיות המופיעות בו. ואמנם, מרשם למציאת מטמון (בשאלת חלום) באמצעות ארון מגוא, שר הטומאה, המחזיק "שתי וערב" ביד שמאל ומכוון את החולם למציאת המטמון, מופיע בכ"י שפרסם משה אידל.¹⁵⁹ לאור זאת, סביר בעיני שבמקור השתמשו בצלב להשבעה ולמציאת החפץ, וכי בתהליך הגיור הוחלף הצלב בספר התורה. המרשם שלפנינו שימר את עקבות ה'גיור': בעוד שבהקדמה למרשם הפניה היא ל"מלאך", הרי שההשבעה היא בשם "אפוליס, רבה דשדי". דומה שלפני המעבד היהודי של מרשם זה עמד מרשם לכפיית שדים באמצעות הצלב, אולם הוא ביקש לנטרל עד כמה שאפשר את המרכיבים השליליים שבמרשם, ולשם כך החליף את השד במלאך ואת הצלב בספר התורה. ההשבעה על הספר הפתוח בראש עשרת הדברות, במילים: "אנכי ה' אלהיך", השלימה את המהלך: השבעה בשם ה' העמידה את האל מעל לדרגת המלאכים והשדים וסימנה את נאמנותו של המנחש. לאלו הוסיף המעבד את השימוש בפסוק מתהילים (אשר שימש במרחב האשכנזי להגנה גם בקריאת שמע על המיטה¹⁶⁰). שאר מרכיביו של המרשם אינם זרים לסוגיות היהודיות המובהקות שנדרונו לעיל בגוף המאמר. המרשם משתמש הן בנער (כמנהגו של ר' יוחנן בגמרא) הן בספר (כמנהגו של רבא), המזוהה כאן בפירוש כספר תורה. כללו של דבר: המרשם הנוצרי הפך למרשם יהודי מובהק ואגב כך התקבל דפוס ביבליומנטי ייחודי שאינו עושה שמוש בתוכן כלשהו של התורה, אלא בספר עצמו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אביבי תשנ"ב = י' אביבי, אהל שם, רשימת כתבי היד אשר באוסף מוסיוף, ירושלים, תשנ"ב
אבישור תשל"ט = י' אבישור, "דרכי האמורי", הרקע הכנעני-בבלי והמבנה הספרותי, ח'
רבין ואחרים (עורכים), ספר מאיר ולנשטיין, ירושלים, תשל"ט

תשמ"ב.

158 שבועה זו דומה לשבועה בנקיטת חפץ לפני בית דין. אולם, הפתיחה של הספר בפסוק ספציפי נראית כלקוחה מן המרחב הנוצרי. עוד על השפעות נוצריות בטכניקה זו ראו דן תשכ"ג.

159 כ"י ששון, 862 עמ' 35, שפרסם משה אידל: הג'ל תשס"ו, עמ' 210-211.

160 השוו מחזור ויטרי סימן עז.

- אברמסון תשמ"ח = ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים, תשמ"ח
 "אדום עתיק" = ג' אביגוררותם, אדום עתיק, תל אביב, תשס"ז
- D. E. Aune, "Charismatic Exegesis in Early Judaism and Early Christianity," = 1993
 J. H. Charlesworth and C. A. Evans (eds.), *The Pseudepigrapha and Early
 Biblical Interpretation JSP Sup 14*, 1993, pp. 126-150
- "אוצר המדרשים" = י' אייזנשטיין, אוצר המדרשים, ניו יורק, 1915 [תל אביב, תשכ"ט]
 אורכך תש"ז = א"א אורכך, "הלכה ונבואה", תרכיץ יח (תש"ז), עמ' 2-27
 אורכך תשכ"ג = ספר ערוגת הבשם: כולל פרושים לפיוטים, חברו אברהם בר' עזריאל: יוצא
 לאור עפ"י כתבי יד עם הגהות והערות מאת אפרים א. אורכך, ירושלים, תשכ"ג
 "אורח נטה ללון" = ש"י עגנון, אורח נטה ללון, ירושלים ותל אביב, תש"ו
- A. A. Orlov, "Secrets of Creation in 2 (Slavonic) Enoch," *HENOCH* = 2000
 22, no. 1 (2000), pp. 45-62
- A. A. Orlov, *Selected Studies in the Slavonic Pseudepigrapha*, Brill, 2009 = 2009
 אחיטוב תשמ"א = ש' אחיטוב, "עתידי, הגדת עתידות", אנציקלופדיה מקראית, ירושלים,
 תשמ"א², עמ' 416-421
- P. Ignatius, "Election of Saul as King by Lot-Casting (1 Sam 10, = 2007
 17-27): Revisiting the Character of Saul," *BIBLE BHASHYAM* 33, no. 2
 (2007), p. 36-58
- "איגרות הרמב"ם" = איגרות הרמב"ם, מהדורה מדויקת של האיגרות העבריות והערכיות
 (כולל התשובות שבעניני אמונות ודעות) על פי כל כתבי-היד הידועים בעולם, עם
 תרגומים, מבואות, הערות והקבלות מאת יצחק שילת, ירושלים, תשמ"ז-תשמ"ח
 אידל תשמ"ג = מ' אידל, "עיונים בשיטתו של בעל 'ספר המשיב': פרק בתולדות הקבלה
 הספרדית", ספונות יז (תשמ"ג), עמ' 202-203
- אידל תשמ"ח = מ' אידל, החוויה המיסטית אצל אברהם אבולעפיה, ירושלים, תשמ"ח
 אידל תש"ן = מ' אידל, פרקים בקבלה נבואית, ירושלים, תש"ן
 אידל תשנ"ג = מ' אידל, קבלה היבטים חדשים, תל אביב תשנ"ג
 אידל תשנ"ו = מ' אידל, "יהדות, מיסטיקה יהודית ומאגיה", מדעי היהדות 36 (תשנ"ו),
 עמ' 25-40
- אידל תשנ"ו 1 = מ' אידל, גולט: מסורת מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם
 מלאכותי, ירושלים ותל אביב, תשנ"ו
- אידל תשס"א = מ' אידל, החסידות: בין אקסטוזה למאגיה, ירושלים ותל אביב, תשס"א
 M. Idel, *Absorbing Perfections: Kabbalah and Interpretation*, New- = 2002
 Haven-London, 2002
- אידל תשס"ו = מ' אידל, מקובלים של לילה, ירושלים, תשס"ו
 אידל תשס"ו 1 = מ' אידל, "הבעש"ט כנביא וכמאגיקון טליסמאני", א' ליפסקר (עורך),
 מעשה סיפור: מחקרים בסיפורת היהודית מוגשים ליואב אלשטיין, רמת-גן,
 תשס"ו, עמ' 121-145

- M. Idel, "On Angels and Biblical Exegesis in Thirteenth century = 2009 אידל Ashkenaz," *Scriptural Exegesis* 1, no. 9 (2009), pp. 211-245
- R. H., Isaacs, *Divination, Magic, and Healing: The Book of Jewish = 1998 איזקס Folklore*, Northvale NJ, 1998
- 2009 אליאור = ר' אליאור, זיכרון ונשייה: סדרן של מגילות מדבר יהודה, ירושלים, 2009
- P. S. Alexander, "'A Sixtieth Part of Prophecy': The Problem of = 1995 אלכסנדר Continuing Revelation in Judaism," J. Davis, G. Harvey and W. G. E. Watson (eds.), *'Words Remembered', Texts Renewed — Essays in Honour of John F. A. Sawyer*, Sheffield, 1995, pp. 414-418
- P. S. Alexander, "Enoch and the Beginnings of Jewish Interest in = 2002 אלכסנדר Natural Science," *The Wisdom Texts from Qumran and the Development of Sapiential Thought*, Leuven, 2002, pp. 223-243
- J. E. Bowley, "Prophets and Prophecy at Qumran," *The Dead Sea = 1999 בואלי Scrolls after Fifty Years: A Comprehensive Assessment* 2, Leiden, 1999, pp. 354-378
- בודנהיימר תש"ע = א' בודנהיימר, בזכות החבר מפלונסק: מסעותי עם שלמה צמח ודוד בן גוריון, תל אביב, תש"ע
- G. Bohak, *Ancient Jewish Magic: A History*, Cambridge, 2008 = 2008 בוחק
- G. Bohak, "Prolegomena to the Study of the Jewish Magical Tradition," = 2009 בוחק *Currents in Biblical Literature* 8 (2009), pp. 107-150.
- G. Bohak, "Towards a Catalogue of the Magical, Astrological, Divinatory = 2010 בוחק and Alchemical Fragments from the Cambridge Genizah Collections," B. Outhwaite and S. Bhayro (eds.), *"From a Sacred Source": Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif, [Études sur le Judaïsme Médiéval,* 42; Cambridge Genizah Studies Series, 1], Leiden, 2010, pp. 53-79
- G. Bohak, "Cracking the Code and Finding the Gold: A Dream Request = 2010a בוחק from the Cairo Genizah," Juan Antonio Álvarez-Pedrosa Núñez and Sofia Torallas Tovar (eds.), *Edición de Textos Mágicos de la Antigüedad y de la Edad*, Media Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2010, pp. 9-23
- D. Boyarin, "The Eye in the Torah: Ocular Desire in Midrashic = 1990 בוירין Hermeneutic," *Critical Inquiry* 16, 3 (1990), pp. 532-550
- D. Boyarin, "The Gospel of the 'Memra': Jewish Binitarianism and = 2001 בוירין the Prologue to John," *Harvard Theological Review* 94, 3 (2001), pp. 243-284
- G. Boccaccini, "The Preexistence of the Torah: A Commonplace = 1995 בוקצ'ני in Second Temple Judaism, or a Later Rabbinic Development?," *Henoah* 17 (1995), pp. 329-350

- G. Boccaccini (ed.), *Enoch and Qumran Origins: New Light on a Forgotten Connection*, Cambridge U.K., 2005
- G. Boccaccini et al., *Enoch and the Mosaic Torah: The Evidence of Jubilees*, Grand Rapids, Mich., 2009
- בילו תשמ"ב = י' בילו, "פסיכולוג מתבונן בשרי שמן: הקשר בין דיוויניציה והפנוזה באספקלריה יהודית", *מגמות* 27 (תשמ"ב), עמ' 102-123
- בילו תשס"ט = י' בילו, "אתנו יותר מתמיד: הנכחת הרבי מלובוויטש בפלג המשיחי של חב"ד", ק' קפלן ונ' שטדלר (עורכים), *מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות*, ירושלים, תשס"ט, עמ' 186-209
- "בית הבחירה" = מ' המאירי, *בית הבחירה למסכת סנהדרין*, מהדורת סופר, ירושלים, תשכ"ה
- A. Bellusci, "Dream Requests from the Cairo Geniza," MA thesis, Tel Aviv University, 2011
- J. Blenkinsopp, *Sage, Priest, Prophet: Religious and intellectual leadership in ancient Israel*, Westminster, 1995
- בן-ציון תרל"ט = צ"ה בן-ציון, *נפלאות מתורת השי"ת*, ווארשה, תרל"ט
- בן מתתיהו מלחמת = יוסף בן מתתיהו, *תולדות מלחמת היהודים ברומאים*, מהדורת אולמן-שצמן, ירושלים, תש"ע²
- בן מתתיהו קדמוניות = *קדמוניות היהודים*, מהדורת א' שליט, ירושלים, תשכ"ג
- S. Bar, *A Letter That Has Not Been Read: Dreams in the Hebrew Bible*, Detroit, 2001
- בר אילן תשס"א = מ' בר אילן, "נפלאות ר' יהודה יודיל רוזנברג", *עלי ספר יט* (תשס"א), עמ' 173-184
- ברדסלי 1960 = "The Casting of Lots at Qumran and in the Book of Acts," *Novum Testamentum* (1960), pp. 245-252
- ברונזניק תשל"ז = נ"מ ברונזניק, "הסמנטיקה של השורש חלש להסתעפויותיו", *לשוננו* מא (תשל"ז), עמ' 163-175
- G. J. Brooke, "Parabiblical Prophetic Narratives," P. W. Flint and J. C. VanderKam (eds.), *The Dead Sea Scrolls after Fifty Years: A Comprehensive Assessment* 1, Leiden, 1999, pp. 271-301
- G. J. Brooke, "Prophecy and Prophets in the Dead Sea Scrolls: Looking Backwards and Forwards," Michael Floyd and Robert D. Haak (eds.), *Prophets, Prophecy, and Prophetic Texts in Second Temple Judaism*, New York, 2006, pp. 151-165
- G. J. Brooke, "Prophets and Prophecy in the Qumran Scrolls and the New Testament," R. A. Clements and D. R. Schwartz (eds.), *Text, Thought, and Practice in Qumran and Early Christianity: Studies on the Texts of the Desert of Judah* 84, Leiden, 2009, pp. 31-48,

- E. Burkhardt, "Hebräische Losbuchhandschriften: Zur Typologie = 2003 ברכרדט
einer jüdischen Divinationsmethode," K. Herrmann, M. Schlüter and G.
Veltri (eds.), *Jewish Studies Between the Disciplines, Judaistik Zwischen
den Disziplinen: Papers in Honor of Peter Schäfer on the Occasion of his
60th Birthday*, Leiden, 2003, pp. 95-148
- H. Barstad, "Prophecy at Qumran?," K. Jeppesen (ed.), *In the Last = 1996 ברסטד
Days: On Jewish and Christian Apocalyptic and its Period*, Aarhus, 1996,
pp. 104-120
- A. P. Jassen, *Mediating the Divine: Prophecy and Revelation in the = 2007 ג'אסן
Dead Sea Scrolls and Second Temple Judaism*, Leiden, 2007
- A. P. Jassen, "Prophets and Prophecy in the Qumran Community," = 2008 ג'אסן
AJS Review 32, no. 02 (2008), pp. 299-334
- גבריהו ולוינשטאם = 1965 גבריהו ח' ולוינשטאם ש', "גורל", **אנציקלופדיה מקראית**,
ירושלים 1965, עמ' 460-461
- גוטליב תשל"ז = א' גוטליב, **מחקרים בספרות הקבלה**, תל אביב, תשל"ז
- S. D. Goitein, *Mediterranean Society, Berkely and Los Angeles*, 1967 = 1967 גויטין
J. Goldin, "The Magic of Magic and Superstition," E. Schussler = 1976 גולדין
Fiorenza (ed.), *Aspects of Religious Propaganda in Judaism and Early
Christianity*, Notre Dame, 1976, pp. 115-147
- S. I. Johnston, *Hekate Soteira. A Study of Hekate's Roles in the = 1990 ג'ונסטון
Chaldean Oracles and Related Literature*, Atlanta, 1990
- S. I. Johnston, *Ancient Greek Divination*, Malden MA, 2008 = 2008 ג'ונסטון
"גורל אמת" = **גורל אמת**, טשראוויץ, תר"ל
- גור-אריה תשנ"ט = א' גור-אריה, **חקרי מנהגים**, מקורות טעמים ועיונים במנהגי חב"ד,
כרך א', כפר חב"ד, תשנ"ט
- "גורל יד יוסף" = י' כהן, **גורל יד יוסף: ספר הגורלות לפי צפונות התנ"ך**, ירושלים, 2003
"גורל קודש" = מ' בקאל, **גורל קודש (המיוחס לרס"ג)**, ירושלים, תשל"ל
- "גורל קודש השלם" = מ' בקאל, **גורל קודש השלם (המיוחס לר' חיים ויטאל)**, ירושלים,
תשכ"ה
- "גורלות אורים ותומים" = מ' בקאל, **גורלות אורים ותומים החדש והשלם עם פתרון
השאלות**, ירושלים, תשנ"ה
- "גורלות החדש" = **גורלות החדש**, וילנה, תרל"ז
- "גורלות הראב"ע השלם" = מ' בקאל, **גורלות הראב"ע השלם וספר השאלות**, גורל
העשיריות (המיוחס לרב צמח בר מר אב אחאי גאון), ירושלים, תשכ"ה
- "גורלות על פי אישים" = **גורלות המיוחסים לראב"ע (על פי אישים)**, ויניציאה, שצ"ז
וכן: זיטומיר, תרכ"ז
- "גורלות על פי עופות" = **גורלות המיוחסים לראב"ע (על פי עופות)**, זיטומיר, תרכ"ד
- גורן תשע"ג = גורן ש', **בעזו ותעצומות: אטוביגורפיה**, בעריכת אבי רט, תל-אביב, תשע"ג

- T. Gataker, *Of the Nature and Use of Lots*, London, 1619 = 1619 גטקר
- M. Gaster, *Studies and Texts in Folklore, Magic, and Medieval Romance*, = 1928 גסטר
Hebrew Apocrypha, and Samaritan Archaeology (3 Vols.), London, 1928
- M. Gaster, "Divination (Jewish)," *Encyclopedia of Religion and Ethics*, = 2003 גסטר
Part 8, 2003, pp. 809-814
- A. Jeffers, *Magic and Divination in Ancient Palestine and Syria*, = 1996 ג'פרס
Leiden, 1996
- F. Graf, "Rolling the Dice for an Answer," S. I. Johnston and P. T. = 2005 גראף
Struck (eds.), *Mantikê: Studies in Ancient Divination*, Leiden, 2005, pp. 51-97
- L. L. Grabbe, "Thus Spake the Prophet Josephus [...]: The Jewish = 2006 גרב
Historian on Prophets and Prophecy," *Library of Hebrew Bible Old Testament
Studies* 427 (2006), pp. 210-239
- "גרגנטואה ופנטגרואל" = פ' רכלה, גרגנטואה ופנטגרואל, מהדורת ע' בסוק, אור יהודה,
תשס"ג
- C. Grottanelli, "Sorte nica pro casibus pluribus enotata: Literary Texts = 2005 גרוטנלי
and Lot Inscriptions as Sources for Ancient Kleromancy," S. I. Johnston
and P. T. Struck (eds.), *Mantikê: Studies in Ancient Divination*, Leiden,
2005, pp. 129-146
- M. Grunwald, "Bibliomantie und Gesundbeten," *Mitteilungen-* = 1902 גרונוואלד
der Gesellschaft für Jüdische Volkskunde vol. 10 (1902), pp. 81-98
- R. Gray, *Prophetic Figures in Late Second Temple Jewish Palestine*: = 1993 גריי
The Evidence from Josephus, Oxford University Press, USA, 1993
- גרינוולד תשכ"ו = א' גרינוולד, "נוכחותו הבלתי נמנעת של המיתוס", *אשל באר-שבע ד*
(תשכ"ו), עמ' 1-14
- גרינוולד תשל"א = א' גרינוולד, "קטעים חדשים מספרות הכרת-פנים וסדרי-שרטוטין",
תרכיץ מ (תשל"א), עמ' 301-319
- I. Gruenwald, *Apocalyptic and Merkavah Mysticism*, *Arbeiten zur* = 1980 גרינוולד
Geschichte des Antiken Judentums und des Urchristentums 14, Leiden, 1980
- גרינוולד תשמ"ז = א' גרינוולד, "מקומן של מסורות כהניות ביצירתה של המיסטיקה של
המרכבה ושל שיעור קומה", דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה
היהודית המיסטיקה היהודית הקדומה (= י' דן (עורך), מחקרי ירושלים במחשבת
ישראל ו (תשמ"ז), ירושלים, עמ' 65-69
- גרינוולד תשנ"ד = "הכתב, המכתב ושם המפורש: מאגיה, רוחניות ומסטיקה", מ' אורון,
ע' גולדרייך (עורכים), *משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל*
מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 75-98
- גרינוולד תשנ"ו = א' גרינוולד, "המאגיה והמיתוס – המחקר והמציאות ההיסטורית", *אשל
באר-שבע ד* (תשנ"ו), עמ' 15-28

- גרינולד ז', תשס"ה = ז' גרינולד, גורל הגר"א: פרקי אמונה והגות קובץ עובדות נרחב, ירושלים, תשס"ה
- גרנט תש"ע = י' גרנט, "אז מלפני בראשית": דברים שקדמו לבריאת העולם, מסורות ודרכי עיצובן בפיוט הקדום על רקע מקורתי, עבודה לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ע
- "דבק מאח" = א' חמוי, דבק מאח, ירושלים, תרל"ד
- דיודורוס מסיציליה = Diodorus of Sicily, *Library of History, I*, trans. C. H. Oldfather, = LCL 279, London/Cambridge Mass., 1946
- דייכס = S. Daiches, *Babylonian Oil Magic in the Talmud and in Later Jewish Literature*, London, 1913
- דן תשכ"ג = י' דן, "שרי כוס ושרי בוהן", תרכ"ז לב (תשכ"ג), עמ' 359-369
- דנציג תשמ"ט = נ' דנציג, "תשובות הגאונים 'שערי תשובה' ו'שורת' מן השמים", תרכ"ז נח (תשמ"ט), עמ' 21-48
- דקסברי = N. Duxbury, *Random Justice: On Lotteries and Legal Decision-Making*, Oxford, 2002, pp. 16-23
- דרייבר = S. R. Driver, *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy*, = Edinburgh, 1996, pp. 221-230
- האוטמן = C. Houtman, "The Urim and Thummim: A New Suggestion," *Vetus Testamentum* 40, no. 2 (1990), pp. 229-232
- האלו = W.W. Hallo, "The First Purim (the Lot [puru] of Iahali)," *The Biblical Archaeologist* 46 (Winter 1983), pp. 19-29
- "הגורלות (המיוחס לאחיתופל)" = הגורלות (המיוחס לאחיתופל), ירושלים תרכ"ו
- "הגורלות (מיוחס לרס"ג)" = הגורלות (מיוחס לרס"ג), אמ"ד, תשס"א
- "הגורלות מאבומנצור הישמעלי" = הגורלות מאבומנצור הישמעלי, ע"פ דרך התכונה עם גורלות מהראב"ע וס' הרפרפות מרב ה"ג, פיראה, שט"ו
- הורביץ תשנ"א = א' הורביץ, שקיעי חכמה בספר תהלים, עיוני לשון וסגנון, ירושלים, תשנ"א
- הורוביץ והורוביץ = W. Horowitz and V. Hurowitz, "Urim and Thummim in Light of a Psephomancy Ritual from Assur (LKA 137)," *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 21 (1992), pp. 95-115
- הלברטל תשס"ט = מ' הלברטל, הרמב"ם, ירושלים, תשס"ט
- הלברטל תש"ס = מ' הלברטל, בין תורה לחכמה: רבי מנחם המאירי ובעלי ההלכה המיימונים בפרונס, ירושלים, תש"ס
- הלל תשנ"ו = י"מ הלל, קונטרס תמים תהיה השלם, ירושלים, תשנ"ו
- הנטסמן = E. D. Huntsman, "And They Cast Lots: Divination, Democracy, = 1997-1996 and Josephus," *BYU Studies* 36 (1996-1997), pp. 365-377
- הורוביץ = V. A. Hurowitz, "True Light on the Urim and Thummim," *The Jewish Quarterly Review* 88 (1998), pp. 263-274

- הרן תשכ"א = מ' הרן, "המעריך הפולחני הפנימי ומשמעותו הסמלית", **ספר היוכל ליחזקאל קויפמן**, ירושלים, תשכ"א, עמ' כה-ל
- הרן תשט"ו = מ' הרן, "צורת האפוד במקורות המקראיים", **תרכיץ כד (תשט"ו)**, עמ' 380-391
- הרן תשס"ד = מ' הרן, **האסופה המקראית: תהליכי הגיבוש עד סוף ימי בית שני ושינויי הצורה עד מוצאי ימי הביניים**, חלק ב, ירושלים, תשס"ד
- הררי תש"ע = י' הררי, **הכישוף היהודי הקדום: מחקר, שיטה, מקורות**, ירושלים, תש"ע
- הררי תשס"ד = י' הררי, "לעשות פתיחת לב: פרקטיקות מאגיות לידיעה, להבנה ולזכירה ביהדות בעת העתיקה ובימי הביניים המוקדמים", ז' גריס, ח' קרייסל וב' הוס (עורכים), **שפע טל: עיונים במחשבת ישראל ובתרבות היהודית**, באר שבע תשס"ד, עמ' 303-347
- השל תש"י = א"י השל, "על רוח הקודש בימי הביניים", **ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס**, נירק, תש"י, עמ' קעה-רט
- ואן דאם 1997 = C. Van Dam, *The Urim and Thummin: A Means of Revelation in Ancient Israel*, Eisenbrauns, 1997
- ואן דר הורסט 2002 = P. W. Van der Horst, *Japheth in the tents of Shem: studies on Jewish Hellenism in antiquity*, Leuven-Paris-Sterling, Virginia, 2002, pp.162-164
- ואנדרקם 1997 = J. C. Vanderkam, "Mantic Wisdom in the Dead Sea Scrolls," *Dead Sea Discoveries*, 1997, pp. 336-353
- וון ראד 1961 = G. von Rad, *Studies in Deuteronomy*, *Studies in Biblical Theology*, London, 1961
- ווינפלד 1972 = M. Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, Oxford, 1972
- וולפסון 1994 = E. R. Wolfson, *Through a Speculum that Shines: Visions and Imagination in Medieval Jewish Mysticism*, Princeton, 1994
- וולפסון 2001 = E. R. Wolfson, "Magic from Late Antiquity to the Middle Ages," *The Review of Rabbinic Judaism* 4 (2001), pp. 78-120
- וורבלובסקי תשנ"ו = וורבלובסקי, ר' יוסף קארו: **בעל הלכה ומקובל**, ירושלים, תשנ"ו
- ולטרי 1997 = G. Veltri, *Magie und Halakha: Ansätze zu einem empirischen Wissenschaftsbegriff im spätantiken und frühmittelalterlichen Judentum*, Tübingen, 1997
- חזן-רוקם תשנ"ו = ג' חזן-רוקם, "חלום הוא אחד משישים של נבואה": פעולת הגומלין בין הממסד הטקסטואלי לבין ההקשר העממי בפתרון חלומות בספרות חז"ל", ב"ז קידר (עורך), **התרבות העממית**, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 45-54
- טברסקי תשנ"א = י' טברסקי, **מבוא למשנה תורה לרמב"ם**, ירושלים, תשנ"א
- טגאר-כהן 2002 = A. Taggar-Cohen, "The Casting of Lots among the Hittites in Light of Ancient Near Eastern Parallels," *The Journal of the Ancient Near Eastern Society* 29 (2002), pp. 97-103

- A. Toeg, "A Textual Note on 1 Samuel XIV 41," *Vetus Testamentum* = 1969 טואג 19 (1969), pp. 493-498
 טובי תשמ"ב = י' טובי, כתבי היד התימניים במכון בן צבי, ירושלים, תשמ"ב
- C. Tretti, "The Treasury of Heavenly Wisdom: Differing Modulation of the Concept from 1 Enoch and Jubilees to Medieval Jewish Mysticism," *HENOCH* 31 (2009), pp. 59-65
 טרטי 2009 "The Treasury of Heavenly Wisdom: Differing Modulation of the Concept from 1 Enoch and Jubilees to Medieval Jewish Mysticism,"
- J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: a Study in Folk Religion*, New-York, 1984 טרכטנברג 1984
 יהלום תשנ"ז = י' יהלום, אז באין כל: סדר העבודה הארץ ישראלי הקדום ליום הכיפורים, ירושלים, תשנ"ז
 "ילקוט הגורלות" = מ' בקאל, ילקוט הגורלות זוטא (קונטרס א'), ירושלים, תשכ"ה.
 יצחקי 1976 = י' יצחקי, לחש וקמיע, תל אביב, 1976
 כהן צמח תשנ"ז = ד' כהן צמח, בתוך: מ' וינפלד, ד' כהן צמח (עורכים), דבריים: עולם התנ"ך, תל אביב, תשנ"ז, עמ' 146-149
 כהנא תשט"ו = א' כהנא (עורך), הספרים החיצוניים: לתורה לנביאים לכתובים ושאר ספרים חיצוניים, תל אביב, תשט"ו
 כן תש"ז = בן-ציון כץ, "י.ל. קצנלסון האיש ופועלו", פרק השלמה לאוטוביוגרפיה של קצנלסון מה שראו עיני ושמעו אוזני, ירושלים, תש"ז
- כשר 2004 = רימון כשר, מקרא לישראל: יחזקאל א-כד, תל אביב וירושלים, 2004
- A. Lange, "The Essene Position on Magic and Divination" in *Legal Texts and Legal Issues: Proceedings of the Second Meeting of the International Organization for Qumran Studies*, Cambridge, 1995, pp. 377-435 לאנג 1995
- G. Luck, *Arcana Mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds: A Collection of Ancient Texts*, Baltimore, 2006, pp. 244-245 לאק 2006
- Y. Lewy, *Chaldean Oracles and Theurgy: Mysticism, Magic and Platonism in the Later Roman Empire*, Institut français d'archéologie orientale, 1956 לוי 1956
 לוי תשס"ז = ש' לוי, "שילוב פסוקי תנ"ך ודמויות תנ"כיות בטקסטים מאגיים מהגניזה הקהירית", עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ז
 ליברמן תשס"ב = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ג', ניו-יורק – ירושלים, תשס"ב³
 ליברמן תשמ"ד = ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים, תשמ"ד
- J. Lindblom, "Lot-casting in the Old Testament," *Vetus Testamentum* = 1962 לינדבלום 12 (1962), pp. 164-178
- D. C. Lindberg, "Science and the Early Christian Church," *Isis* 74, = 1983 לינדברג no. 4 (1983), pp. 509-530
- E. Lipinski, "Urim and Tummim," *Vetus Testamentum* 20 (1970), = 1970 ליפינסקי pp. 495-496
 ליפינר תשמ"ט = א' ליפינר, חזון האותיות: תורת האידאות של האלפבית העברי, ירושלים, תשמ"ט

- לנדאו תשל"ח = ב' לנדאו, הגאון החסיד מוילנא: זה ספר תולדות רבינו אליהו זצ"ל הוא הגר"א דרך חייו ופעלו לדרורו ולדורות, ירושלים, תשל"ח
- M. Meerson, "Book is a Territory: A Hebrew Book of Fortune in = 2006
Context," *JSQ* 13 (2006), pp. 388-411
- W. Muss-Arnolt, "The Urim and Thummim. A Suggestion as to = 1900
Their Original Nature and Significance," *The American Journal of Semitic
Languages and Literatures* 16, no. 4 (1900), pp. 193-224
- R. D Majercik, *The Chaldean Oracles: Text, Translation, and = 1989
Commentary*, Brill Academic Pub, 1989
- B. Malinowski, *Magic, Science, and Religion and Other Essays*, = 1948
New York, 1948
- J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs: = 1969
a Contribution to their Political and Communal History Based Chiefly
on Genizah Material Hitherto Unpublished*, London, Oxford University
Press, 1969
- ‘מנהגים דק"ק ורמיישא' = ב"ש המבורגר, 'זימר, י"מ פלס, מנהגים דק"ק ורמיישא לר'
יוזפא שמש, ירושלים, תשנ"ב
מעשה תעתועים" = ש' רובין, מעשה תעתועים, וינה, תרמ"ז
- C. K. McLain, "The Raz Peshar Motif in Selected Semitic Literature," = 1996
Evangelical Theological Society (1996), pp. 1-71
- A. Marmorstein, "Beiträge zur Religionsgeschichte und Volkskunde. = 1940
II," *Jahrbuch der Jüdischen Volkskunde* 26-27 (1925), pp. 372-373
- F. Naether, *Die Sortes Astrampsychi: Problemlosungsstrategien durch = 2010
Orakel im römischen Ägypten. Orientalische Religionen in der Antike* 3,
Tübingen, 2010
- נגאל תשנ"ב = ג' נגאל, מאגיה, מיסטיקה וחסידות, תל אביב, תשנ"ב
- M. Nissinen, "Pesharim as Divination: Qumran Exegesis, Omen = 2009
Interpretation and Literary Prophecy," Kristin de Troyer and Armin Lange
(eds.), *Prophecy after the Prophets? The Contribution of the Dead Sea
Scrolls to the Understanding of Biblical and Extra-Biblical Prophecy*,
Leuven, Belgium, 2009, pp. 43-60
- M. Noth, *The Deuteronomy History, Journal for the Study of the Old = 1991
Testament Supplement Series* 15, Sheffield, 1991
- M. R. Niehoff, "A Dream Which is Not Interpreted is Like a Letter = 1992
Which is Not Read," *Journal of Jewish Studies* 43, 1 (1992) 58-84
- ניצן תשמ"ו = בלהה ניצן, מגילת פשר חבקוק: ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשמ"ו
"נפלאות השם" = נפלאות השם, לעמבערג, תרע"ב

E. Savage Smith and M. B. Smith, "Islamic Geomancy and a Thirteenth-Century Divinatory Device: another Look," E. Savage-Smith (ed.) *Magic and Divination in Early Islam*, The Formation of the Classical Islamic World v. 42, Ashgate, Variorum, 2004, pp. 211-276

"סודי רויה" = סודי רויה, מהדורת קאמעלהאר, בילגורייא, תרצ"ו
"סגולות ישראל" = א' איש לפשיץ, סגולות ישראל, ירושלים, תשנ"א (במקור: אורשיווא,
תרס"ה)

M. Steinschneider, J. Benzian (ed.), *Hebräische Bibliographie*, 6 = 1863 (1863)

Strabo, *Geography*, VII, trans. H. L. Jones, LCL 211, London/= סטראבו גיאוגרפיה
Cambridge Mass., 1966

A. M. Sinnott, *The Personification of Wisdom*, Aldershot, 2005 = סינוט 2005
J. Z. Smith, "Sacred Persistence: Towards a Redescription of Canon," 1982 = סמית' ג'
= *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown*, Chicago, 1982, pp. 36-52

W. R. Smith, "The Forms of Divination and Magic in Dt. 18:10-11," = 1885 = סמית'
Journal of Philology 13 (1885), pp. 273-287; 14 (1885), pp. 113-118

מטש תשס"ג = א' סמט, "כי לא נחש ביעקב" (במדבר כג, כג): מחלוקת הרמב"ם וחכמי
פרובנס בהגדרת איסור הניחוש", מחניים 14 (תשס"ג), עמ' 43-57

"ספר אביעה חידות" = א' חמוי, ספר אביעה חידות, תרל"ט
"ספר אורים ותומים" = ספר אורים ותומים, דיהרנפורט, תפ"א
"ספר אוצרות מלאכים" = מ' אלמגור, ספר אוצרות מלאכים וקונטרס שימושי שרים,
הוד השרון, תשס"ד

"ספר גורל האמת" = ספר גורל האמת: או, גורל עשיריות המיוחס לרב צמח בר מר רב
אחאי גאון, קובנה, תרצ"ז

"ספר גורל העשיריות" = ספר גורל העשיריות, ווארשא, תרס"ד
"ספר גורל קודש" = ספר גורל קודש (המיוחס לר' חיים ויטאל), טשערנוביץ, תרנ"ט
וכן: ירושלים, תר"ע

"ספר החזיונות" = "ספר החזיונות: יומנו של ר' חיים ויטאל", מהדורת מ' פיירשטיין,
ירושלים, תשס"ו

"ספר גורלות אחיתופל" = מ' בקאל, ספר גורלות אחיתופל השלם, ספר רפרוף אברים
השלם, ספר פרכוס איברים השלם, ירושלים, תשכ"ה

"ספר העיון" = מ' בקאל, ספר העיון (מיוחס לרב חמאי גאון), ירושלים, תשנ"ד.
"ספר המנהיג" = ספר המנהיג לרבי אברהם ברבי נתן הירחי [...] מפתחות ומבוא מאת
יצחק רפאל, ירושלים, תשל"ח.

"ספר האח נפשנו" = א' חמוי, ספר האח נפשנו, איזמיר, תר"ל.
"ספר הרזים" מרגליות = מ' מרגליות, ספר הרזים: הוא ספר כשפים מתקופת התלמוד,
ירושלים, תשכ"ז

- "ספר הרזים א רכ" = ספר הרזים א' ו-ב', ב' רביגר, פ' שפר ואחרים (עורכים), Tübingen, 2009
- "ספר זכר עשה" = א' חמוי, ספר זכר עשה, איזמיר, תרל"ז
- "ספר ימלט נפשו" = א' חמוי, ספר ימלט נפשו, ירושלים, תש"ן
- "ספר לדרוש אלהים" = א' חמוי, ספר לדרוש אלהים, לוורנו, תרל"ט
- "ספר מגדנים" = י' סאלם, ספר מגדנים (המיוחס ליונתן בן עוזיאל), ירושלים, תשס"ה
- "ספר נפלאים מעשיך" = א' חמוי, ספר נפלאים מעשיך, לוורנו, תרמ"א
- "ספר נחש הנחשת" = שב"א כתר, ספר נחש הנחשת, הביא לדפוס י' סאלם, ירושלים, תש"ן
- "ספר תולדות הרב שלום שבזי" = סב"י חווה, ספר תולדות הרב שלום שבזי וצ"ל, ירושלים, תשל"ג
- S. D. Sperling, *Studies in Late Hebrew Lexicography in Light of Akkadian*, New-York, 1973
- "מסוד חכמים" = ש"י עגנון, מסוד חכמים, תל אביב, 2002
- עמיר תשמ"ב = י' עמיר, "מקומו של מזמור קיט בתולדות דת ישראל", ב' אופנהיימר (עורך), עיונים במקרא: ספר זכרון ליהושע מאיר גרינץ, תעודה ב (תשמ"ב), עמ' 57-82
- עמנואל תש"י = ש' עמנואל, "על רוח הקודש בימי הביניים", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, נוירק, תש"י, עמ' רב-רו
- "ערוך השלם" = נתן בן יחיאל הרומי, ערוך השלם, וינה 1926
- "ערוך לחם" = י' קשטרו (מהריק"ש), ערוך לחם, קושטנדינא, 1718
- M. Popović, *Reading the Human Body: Physiognomics and Astrology in the Dead Sea Scrolls and Hellenistic-Early Roman Period Judaism*, Leiden Academic Pub, 2007
- "פוקח עוורים" = פוקח עוורים, פירינצ'י, תקט"ו
- J. Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, vol. I, Garden City, 1981 = 1981
- פייקאז' תשנ"ט = מ' פייקאז', ההנהגה החסידית: סמכות ואמונת צדיקים באספקלריית ספרותה של החסידות, ירושלים, תשנ"ט
- פילון, על החלומות, Philo, *Works V*, F. H. Colson and G. H. Whitaker (trans.), LCL = 275, London/Cambridge Mass., 1958
- A. Finkel, "The Peshet of Dreams and Scriptures," *Revue de Qumran* = 1963 (1963), pp. 357-370
- פרידברג תש"ע = ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, תל אביב, תשי"א
- D. N. Freedman, A. Welch, *Psalms 119: The Exaltation of Torah*, Winona Lake, Indiana, 1999
- "פתרון שנים-עשר" = ד' אלקומסי, פתרון שנים עשר, ירושלים, תשי"ח
- צבר תש"ס = ש' צבר, "תורה ומאגיה: ספר התורה ואביריו כחפצים מאגיים בתרבות ישראל באירופה ובארצות האסלאם", פעמים 85 (תש"ס), עמ' 149-179

- J. Champeaux, "Sors oraculi: les oracles en Italie sous la République = 1990 צ'מפו et l'Empire," *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* 102, no. 1 (1990), pp. 271-302
- J. Champeaux, "Sorts et Divination Inspirée. Pour une Préhistoire= 1990a צ'מפו des Oracles Italiques," *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* 102, no. 2 (1990), pp. 801-828
- קוטשר תשכ"ה = י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים, תשכ"ה
קויפמן תשכ"ז = י' קויפמן, האמונה הישראלית א, ירושלים-תל אביב, תשכ"ז
- J. J. Collins, *Seers, Sybils and Sages in Hellenistic-Roman Judaism*, = 1977 קולינס
Leiden, 1997
- קופפר תשל"ג = א' קופפר, תשובות ופסקים: מאת חכמי אשכנז וצרפת ירושלים, תשל"ג.
A. M. Kitz, "The Plural Form of urim and tummim," *Journal of Biblical Literature* 116 (1997), pp. 401-410
- M. Kister, "Wisdom Literature and its Relation to Other Genres: = 2004 קיסטר From Ben Sira to Mysteries," *Sapiential Perspectives: Wisdom Literature in Light of the Dead Sea Scrolls, Studies on the Texts of the Desert of Judah* 51, Leiden, 2004, pp. 21-22
- קלימי תש"ס = י' קלימי, ספר רברי הימים כתיבה היסטורית ואמצעים ספרותיים, ירושלים, תש"ס
- W. E. Klingshirn, "Defining the Sortes Sanctorum: Gibbon, Du = 2002 קלינגשירן Cange, and Early Christian Lot Divination," *Journal of Early Christian Studies* 10 (2002), pp. 77-130
- W. E. Klingshirn, "Inventing the Sortilegus: Lot Divination and = 2005 קלינגשירן Cultural Identity in Italy, Rome, and the Provinces," P. B. Harvey and C. E. Schultz, *Religion in republican Italy*, Cambridge, 2006, pp. 137-161
- W. E. Klingshirn, "Christian Divination in Late Roman Gaul: = 2006 קלינגשירן The Sortes Sangallenses," S. I. Johnston and P. T. Struck (eds.), *Mantiké: Studies in Ancient Divination*, Leiden, 2005, pp. 99-128
- קלר תשמ"ה = א' קלר, "גיחוש וסימן", ברקאי ב (תשמ"ה), עמ' 50-58
- F. H. Cryer, *Divination in Ancient Israel and its Near Eastern Environment*, = 1994 קרייר
JSOT 142, Sheffield, 1994
- E. Karanfogel, *Peering Through the Lattices: Mystical, Magical and= 2000 קרנפוגל Pietistic Dimensions in the Tosfatist Period*, Detroit, 2000
- F. Rahman, "Dream, Imagination and 'Alam Al-Mithal'," = 1964 ראהמן
Studies 3 (1964), pp. 167-180
- L. I. Rabinowitz, "Divination in the Talmud," *Encyclopedia Judaica* = 1971 רבינוביץ'
6 (1971), pp. 116-118

- I. Rabinowitz, "Peshar/Pittaron. Its Biblical Meaning and Its Significance in the Qumran Literature," *Revue de Qumran* 8 (1972), pp. 219-232
- E. Robertson, "The Urim and the Tummim: What Were They?," *Vetus Testamentum* 14 (1964), pp. 64-74
- J. Rogers, "Wisdom and Creation in Sirach 24," *Journal of Northwest Semitic Languages* 22 (1996), pp. 141-156
- רוז תשל"ב = ש' רו, איש צדיק היה: מסכת חיייו של רבי אריה לוי, ירושלים, תשל"ב
- K. A. Reynolds, *Torah as Teacher: The Exemplary Torah Student in Psalm 119*, Leiden, 2010
- S. C. Reif, *A Jewish Archive from Old Cairo: The History of Cambridge University's Genizah Collection*, Richmond, Surrey 2000
- S. Ricks, "The Magician as Outsider: The Evidence of the Hebrew Bible," P. V. M. Fleisher (ed.), *New Perspectives in Ancient Judaism* vol. 5, Lanham, 1990, pp. 125-134
- S. Ricks, "The Magician as Outsider: The Evidence of the Hebrew Bible and the New Testament," Marvin Meyer and Paul Mirecki (eds.), *Ancient Magic and Ritual Power*, Leiden, 1995, pp. 131-143
- "רפואה וחיים מירושלם" = רפואה וחיים מירושלם, ירושלים, תרנ"ב, עמ' ח ואילך
 רפפורט תשס"ד = א' רפפורט, ספר מקבים א: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים, תשס"ד
 "שאלות ותשובות מן השמיים" = רבי יעקב ממרויש, שאלות ותשובות מן השמיים, לרבינו יעקב ממרויש, מבעלי התוספות; על פי דפוס ראשון, בתוספת תשובות מכתבי יד, עם הארת היסודות של השאלות והכרעותיהן להלכה מאת ראובן מרגליות, ירושלים, תשי"ז
- שוורץ תשמ"ז = ד' שוורץ, אגריפס הראשון: מלך יהודה האחרון, ירושלים, תשמ"ז
 שוורץ תשנ"ט = ד' שוורץ, אסטרוולוגיה ומאגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן, תשנ"ט
- שוורץ תשס"ד = ד' שוורץ, קמיעות, סגולות ושכלתנות בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן, תשס"ד
- שוורץ, תשס"ה = ד' שוורץ, ספר מקבים ב: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים, תשס"ה
- M. D. Swartz, "Magical Piety in Ancient and Medieval Judaism," Meyer and Mirecki (eds.), *Ancient Magic and Ritual Power*, Leiden, 1995, pp. 167-184
- M. D. Swartz, *Scholastic Magic: Ritual and Revelation in Early Jewish Mysticism*, Princeton, 1996
- שוורץ מ' תשס"א = "פולחן המקדש בספרות המגיה היהודית", פעמים 85 (תשס"א), עמ' 67-66

- M. D. V. Swartz, "Divination and Its Discontents: Finding and =2003 מ' שוורץ
Questioning Meaning in Ancient and Medieval Judaism," S. B. Noegel, J.
T. Walker, B. M. Wheeler (eds.), *Prayer, Magic, and the Stars in the Ancient
and Late Antique World*, Pennsylvania 2003, pp. 155-166
- "שו"ת הרמב"ם" = משה בן מימון, תשובות הרמב"ם, יוצאות לאור בפעם הראשונה במקורן
הערבי מכונסות מתוך קטעי גניזה, כתבי יד וספרי דפוס, מוגהות ומתורגמות
בתוספת הערות מאת יהושע בלאו, ירושלים, תשי"ח-תשכ"א
שלום, תר"ץ = ג' שלום, כתבי יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
בירושלים, ירושלים, תר"ץ
שלום, תשי" = ג' שלום, "ר' אליהו הכהן האיתמרי והשבתאות", ספר היובל לאלכסנדר
מארכס, ניורק, תשי"י
שלום תשל"ו = ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים, תשל"ו
- B. B. Schmidt, "Canaanite Magic vs. Israelite Religion: Deuteronomy = 2001 שמידט
18 and the Taxonomy of Taboo," *Magic and ritual in the ancient world*
Leiden, 2001, pp. 242-262
- F. Schmidt, "'Gôral Versus Payis': Casting Lots at Qumran and = 2008 פ' שמידט
in the Rabbinic Tradition," *Defining Identities; We, You, and the Other
in the Dead Sea Scrolls: proceedings of the fifth meeting of the IOQS in
Groningen*, (2008), pp. 175-185
- P. Schäfer (ed.), *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, Texte und Studien = 1981 שפר
zum antiken Judentum 2, Tübingen 1981
- P. Schäfer, "Magic and Religion in Ancient Judaism" in P. Schäfer, = 1997 שפר
and H. G. Kippenberg (eds.) *Envisioning Magic: A Princeton Seminar and
Symposium*, Leiden, 1997, pp. 19-43
- P. Schäfer, "Wisdom finds a home, Torah as wisdom," J. H. Charlesworth, = 2003 שפר
M. A. Daise (eds.), *Light in a Spotless Mirror; Reflections on Wisdom Traditions
in Judaism and Early Christianity*, Harrisburg PA 2003, pp. 26-44
- P. Schäfer and S. Shaked, *Magische Texte aus der Kairoer Geniza*, = 1994 שפר ושקר
I, *Texte und Studien zum Antiken Judentum* 42, 1994
- שן-אופנהימר תשכ"ח = ר' שן-אופנהימר, החסידות כמיסטיקה: יסודות קוויאטיסטיים
במחשבה החסידית במאה הי"ח, ירושלים, תשכ"ח
- S. Shaked, "An Early Magic Fragment from the Cairo Geniza," R. = 1988 שקר
Dan (ed.), *Occident and Orient: A Tribute to the Memory of A. Scheiber*,
Budapest, 1988, pp. 361-371
- J. M. Sasson, *Jonah, Anchor Bible*, New York, 1990 = 1990 ששון
תא שמע תשמ"ח = י"מ תא שמע, "שאלות ותשובות מן השמים", תרכ"ץ נז (תשמ"ח),
עמ' 51-66

K. Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, London, 1971, pp. =1971
139-146

**"תשובות הגאונים" = תשובות הגאונים החדשות ועמן תשובות, פסקים ופירושים מאת
חכמי פרובאנס הראשונים, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים, תשנ"ה
"תשעה ספרי סגולות" = תשעה ספרי סגולות: רפואות וגורלות, ירושלים, תשל"ז**